

ÜÇ ASIR İSTANBULLU BİR ULEMA AİLESİ: ARABZADELER

Arzu Güldöşüren

arzuguldosuren@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2091-6791

ÖZ

Osmanlı ulemasıyla ilgili önemli çalışmalar yapılmasına rağmen ulema ailelerini onların ilmiye içindeki faaliyetlerini, modernleşme dönemiyle birlikte geçirdikleri değişimi ve dönüşümü ortaya koyan araştırmalar yok denecek kadar azdır. Yüzyıllar boyu ilmiye teşkilatının içerisinde görev alan bu ailelerin tarihinin çalışılması, Osmanlı ulemasını, ilmiye teşkilatını, devlet ve toplum yaşamında meydana gelen değişimleri anlamlandırmamıza yardımcı olabilecektir. Bu makalede, IV. Mehmed (1648-1689) döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar ilmiye teşkilatı içerisinde görev alan bir ulema ailesi Arabzadeler incelenmektedir. Makalede, aile üyelerinin ilmiye teşkilatı içindeki görevlerinden kısaca bahsedilip, devamında ilmiye sistemi içindeki nüfuzlarının sebepleri üzerinde durulmakta ardından da modernleşme olgusu merkeze alınarak aile üyelerinin ilmiyeden ayrılarak bürokrasiye intikal süreci incelenmektedir. Arabzade ailesinin tarihi, XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla bir bütün olarak bakıldığında, Osmanlı devlet teşkilatında ve toplumdaki dönüşümleri ve ulemanın toplumda gördüğü itibardaki değişimleri mikro düzeyde yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arabzadeler, Osmanlı İmparatorluğu, Ulema, İlimiye, Modernleşme

27

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 23 sayı 45 (2018/2): 27-79
DOI: 10.20519/divan.495346

Ulema¹ sınıfının bütün devlete hakim olduğu, şehrin manzarasını bir tek sözle değiştirdiği, hükümdarları tahttan indirdiği, vezir başları aldığı zamanları düşündükçe yaşadığı hayat kendisine gülünç ve manasız geliyor, kafesteki vahşi hayvanın av kokusunu alarak dolaştığı ormanı hatırlaması gibi, o da kendisine ve sanatına tırnaklarının, pençelerinin bütün kuvvetini denemek imkanını verecek zamanını düşünüyordu. Ta ikinci Süleyman devrinden beri üst üste birkaç şeyhülislam yetiştirmiş bir ailenin çocuğuydu. Şimdi bu miras içinde tepiyor, hayatının her lezzetini ona zehir ediyordu. Kütüphanesinin geniş kanapesinde, mollalık devrinden beri alıştığı şekilde, yüzükoyun okuduğu tarihlerdeki ihtilallerin çoğu bir aile hatırası gibiydi. Dedeleri o kadar her şeyin içinde ve her şeyin üstünde idiler. Halbuki kendisi...²

Bir ulema ailesinin modernleşmenin demir pençesi altında uğradığı nüfuz kaybını yukarıdaki satırların sahibi Tanpınar kadar güzel ifade eden olmamıştır. *Mahur Beste* Osmanlı modernleşmesinin kültürel tarihine genel bir bakış olarak okunabileceği gibi ulema ailelerinin modernleşme sürecine uyum gayretlerini ve bu dönemdeki yaşadıkları hayal kırıklıklarını yansıtan bir metin olarak da okunabilir.³ Osmanlı ulemasıyla ilgili önemli çalışmalar yapılmasına rağmen ulema ailelerini, onların ilmiye içindeki faaliyetlerini, modernleşme döneminde geçirdikleri değişimi ve dönüşümü ortaya koyan araştırmalar yok denecek kadar azdır.⁴ Bu makale, IV. Mehmed döneminden (1648-1689) Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar İstanbullu bir ulema ailesi Arabzadeleri konu almaktadır. Makalede bir ulema ailesinin ortaya çıkışını hazırlayan şartlar, ailenin ilmiye teşkilatı içindeki nüfuzu ve modernleşme olgusunun devreye girmesiyle birlikte ilmiyedeki görevlerinde meydana gelen

1 Çalışmayı okuyup değerlendirmelerde bulunan Abdulhamit Kırmızı'ya teşekkür ediyorum.

2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mahur Beste* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), 42.

3 Ekrem Işın, "Osmanlı İلميye Sınıfının Romanı: Mahur Beste," *Kitaplık* 40 (2000): 114.

4 Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, çev. Bülent Uçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 9-10. Ulema aileleriyle ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Arzu Güldöşüren, "İstanbul'da Taşralı Bir Ulema Ailesi: Trabzonlu Mirzadeler," 2 cilt. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, 8-10 Ekim 2015* (Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2016), 1: 339.

değişim incelenecektir. Bir ulema ailesini incelemek için üç yüz yıl gibi çok uzun bir zaman diliminin seçilmesinin ana nedeni, ailenin ilmiye içinde geçirdiği değişimin farklı veçhelerini ortaya koyma isteğidir.

Çalışmanın gayelerinden biri, ulema gibi geleneği ve statüko-yu koruyan bir grubun aslında toplumda meydana gelen siyasi, iktisadi ve kültürel değişimlere ne kadar hassas olduğunu göstermektir. Bu bakımdan, özellikle XIX. yüzyıl söz konusu olduğunda, modernleşme olgusunu incelemek zorunlu hale gelmektedir. Dolayısıyla, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulemanın geçirdiği değişim ve dönüşümlerde modernleşmenin en önemli faktör olduğu, çalışmanın en önemli vurgularından biridir. Modernleşme olgusu XIX. yüzyılda Arabzadelerin eğitim aldıkları kurumları, istihdam edildikleri alanları etkilemiş, bir süre sonra bu alan daha da genişlemiş, ilmî ve fiziki miraslarından ilgilendikleri sanatlara ve sporlara kadar bir çok alanda da değişimi beraberinde getirmiştir.⁵

İlmiye teşkilatından, toplumsal hayatın diğer katmanlarına doğru yayılan bu değişim süreci Arabzadelerin ulema kimliğinde önemli parçalanmaların ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştır. Arabzade ailesinin modernleşme serüveni, Tanpınar'ın *Mahur Beste* romanındaki hikaye ile büyük benzerlikler göstermektedir. Modernleşme olgusunu merkeze alarak ilmiye sınıfına mensup bir ailenin, aynı çevreden gelen diğer ailelerle birlikte uğradığı toplumsal kimlik parçalanmasını işlediği romanında Tanpınar, XIX. yüzyıl modernleşmesinin yol açtığı kimlik kaybını, ilmiye mensubu karakterler vasıtasıyla gözler önüne sermektedir. Romanın merkezinde modernleşme tarihinin geleneksel kimliklerini parçalayan, toplumsal statü basamaklarını altüst eden reformlar dönemini yaşamış ilmiye mensubu üç karakter İsmail Molla, Ata Molla ve Sabri Hoca yer almaktadır. Tanpınar'ın üç kahramanının serüveni ilmiye sınıfının toplum içinde artık eski gücünü koruyamadığını, geleneksel değerlerin erozyona uğramasının yol açtığı boşluğun ortaya çıkardığı bunalımı ortaya koymaktadır. Aslında Osmanlı modernleşmesinin

5 Modernleşme olgusu ulema ailelerinin sadece ilmiye teşkilatı içindeki konumlarını ve görevlerini değil, onların gelir kaynaklarını, ticari faaliyetlerini, ilgilendikleri entelektüel faaliyetleri, arkada bıraktıkları ilmi ve fiziki mirasları ve hazirelerini dahi etkilemektedir. Ulemanın geçirdiği değişimi daha bütüncül görebilmek adına bu konuların her biri ayrı bir öneme sahip olmasına rağmen burada incelenirse makalenin hacmi çok artacağından başka çalışmalar çerçevesinde incelenmek üzere sonraya bırakılmıştır.

trajik tarihi boyunca uzanan insan portrelerinin⁶ çeşitli örneklerini Arabzade ailesi içinde de görmek mümkündür. Arabzadeler ilmiye teşkilatı da dahil olmak üzere modernleşmenin devlet ve toplum yaşamının bütün katmanlarında meydana getirdiği değişimi bilfiil tecrübe eden bir aile olarak bu bunalımdan çıkmanın çarelerini ararken her adımda ulema kimliğinden biraz daha uzaklaşmış, bu durumun sonucu olarak kendi yaşamları kadar toplum hayatındaki rolleri de değişmiştir.

ARABZADE AİLESİNİN ÜYELERİ

Arabzade ailesinin kökeniyle ilgili olarak kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır.⁷ Bu yazıda mitoloji ve kurgu ile süslenmiş anlatıların detayına girilmeyecek, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmani*'de Arabzadelerin etkili bir ulema ailesi olarak ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili verdiği çerçeve merkeze alınarak bu ailenin tarihi incelenecektir.⁸ Buna göre, Arabzadeler IV. Mehmed döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen asırlar boyunca ilmiye teşkilatı içinde görev alan bir ulema ailesidir.

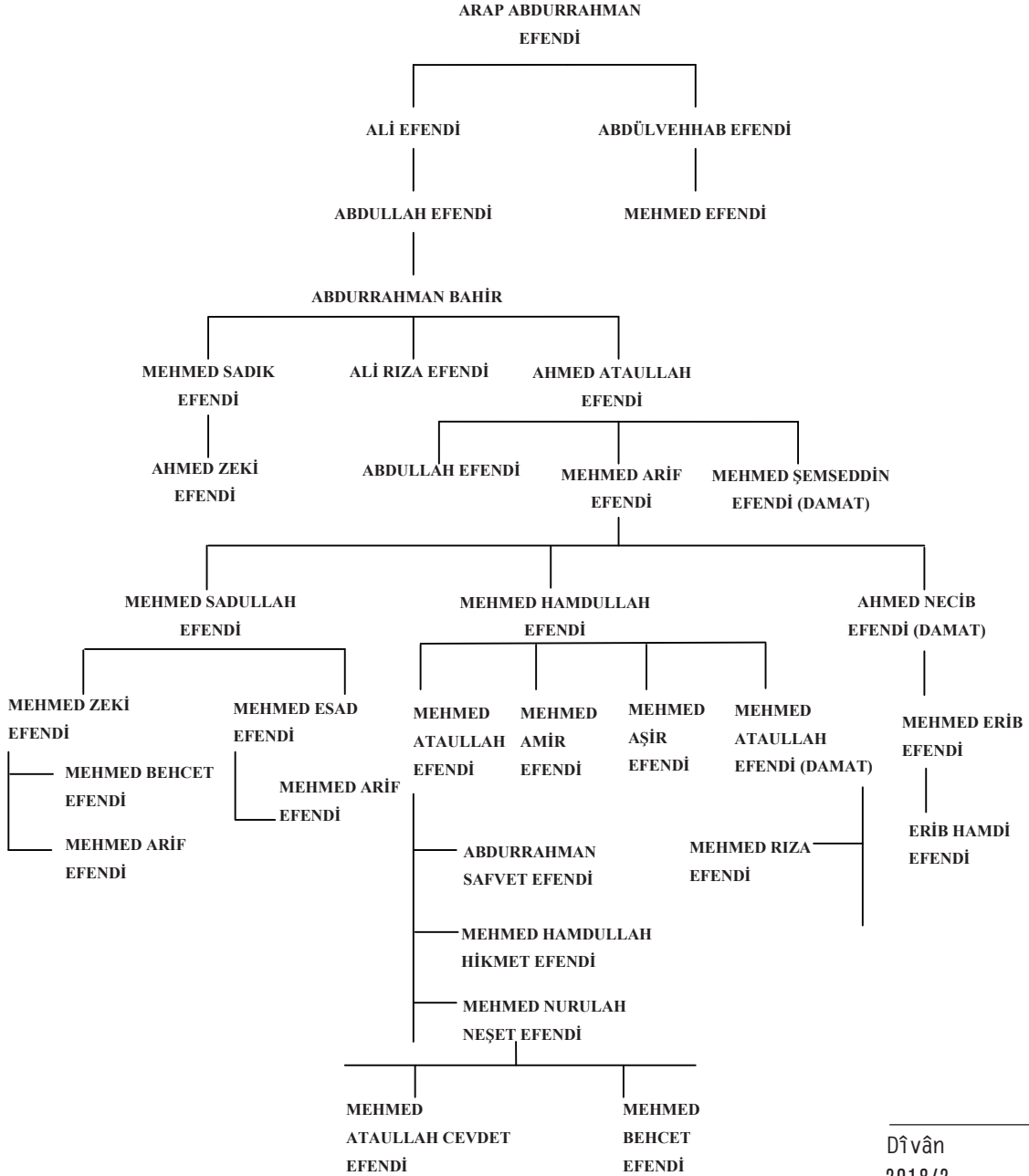
Ailenin tespit edilebilen ilk mensubu Arap Abdurrahman Efendi'nin⁹ hangi yıllar arasında yaşadığı tam olarak tespit edilememekle birlikte, oğlu Abdülvehhab Efendi'nin en erken 1082'de

6 Işın, "Mahur Beste," 113-114.

7 Arabzadeleri, farklı yüzyıllarda değişik coğrafyalarda yaşamış çok büyük ve geniş bir aile olarak tasvir eden anlatılar bulunmaktadır. İbrahim Edhem, *Plevne Hatıralarım*, haz. Seyfullah Esin (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979), 7-21. Bunun yanında Arabzadeleri kökü asırsaadete kadar gidebilen taşralı yerel bir ailenin İstanbul'a uzanan kolları olarak anlatılan kayıtlar da mevcuttur. Nurettin Tanay, *İskilip Tarihine Ait Derlemelerim İlkçağdan Günümüze İskilip* (İskilip: Kültür Yayınları, 2013), 198-204. Bu çalışmadan bizi haberdar eden Serhat Aslaner'e müteşekkirim.

8 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4 cilt. (Matbaa-i Amire, 1311), 1: 698. Şemsettin Sami, *Kamusu'l-alam*, 6 cilt. (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311), 4: 3141; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 5 cilt. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 2: 560-561.

9 Şeyhi Mehmed Efendi, *Vakâyü'l Fuzala*, 5 cilt, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989) 4: 90. Abdurrahman Efendi'nin oğlu Abdülvehhab Efendi, Zilkade 1082'de (Şubat 1672) Süleymaniye Camii'nin vaizliğine getirilmiştir. Bu bilgi Abdurrahman Efendi'nin IV. Mehmed döneminde yaşadığı düşüncesini güçlendirmektedir. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 405.

Grafik 1. Arabzade Ailesi

(1671/1672) görev aldığı bilindiğinden Abdurrahman Efendi'nin 1600'lü yıllar civarında yaşadığı düşünülmektedir. Mahmud Paşa Camii'nin şeyhliğinde bulunan Abdurrahman Efendi'nin Abdülvehhab Efendi (ö. Muharrem 1103/Ekim-Kasım 1689) ve Ali Efendi adında iki oğlu vardı.¹⁰ Abdülvehhab Efendi, Mirahur Camii'nin şeyhliğinden sonra Sultan Selim, Sultan Mehmed, Sultan Bayezid ve 1082'de (1671/1672) Sultan Süleyman Camii'nde görev almış, vaazlarıyla hadis ve tefsirde şöhret kazanmış, Muharrem 1099'da (Kasım/Aralık 1687) II. Süleyman'ın muallimliğine getirilmişti.¹¹ 1101'de (1689/1690) ibadet ve itikaf için Medine'ye gitmiş, hac vazifesini yerine getirdikten sonra Muharrem 1103'de (Ekim/Kasım 1689) dönüşünde Medine'de vefat etmişti.¹² Kaynaklar, Abdülvehhab Efendi'nin Medine'ye gidişini, sadrazamın hasediyle açıklar. Haberinin olmadığı bir vakitte sadrazam, "hoca efendi Medine'ye varıp mücaveret ve kalan ömrünü hayır duayla geçirmek için izin verilmesini istiyor" diye padişaha müracaatta bulunmuş; bu istek önce kabul edilmemiş, ikinci defa tekrar arz edilince Mısır hazinesinden günlük üç yüz pare ulufe verilerek gönderilmiştir.¹³

Abdülvehhab Efendi padişaha ve saraya yakın olmayı tercih etmiş, meslek hayatı boyunca yerine getirdiği önemli vazifelerden biri selatin camilerinde halka vaaz ve nasihatla görevli kürsü şeyhliği olmuştu. Kürsü şeyhleri, mukaddes gün ve gecelerde önemli vazifeler icra ederlerdi. Başta Ayasofya olmak üzere diğer camilere ait bazı kürsü şeyhleri, hanedana ait düğünlerde veya çocuklarının sünnet merasimlerinde üst düzey devlet erkanı ile birlikte hazır bulunurdu. Abdülvehhab Efendi, Sultan Bayezid Camii vaizliğindeyken, Sultan Ahmed Camii Vaizi İspirizade Ahmed Efendi ve Süleymaniye Camii Kürsü Şeyhi Köse Süleyman Efendi'yle birlikte Sultan III. Ahmed'in çocuklarının sünnet düğününde sadrazamın huzurunda kurulan sofrada yer almıştı. Sultanın beratıyla atanmaları ve askeri zümre içinde yer almaları kürsü şeyhlerine önemli bir ayrıcalık kazandırmaktaydı. Başta Ayasofya Camii olmak üzere

10 Ali Efendi, Abdülvehhab Efendi'nin oğlu olarak da kaydedilmiştir. Bkz. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 320.

11 Şeyhi, *Vakâyiü'l Fuzala*, 4: 91.

12 Şeyhi, *Vakâyiü'l Fuzala*, 4: 91; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 405. Kaynaklarda kabrinin Hz. Osman civarında olduğu bilgisi de verilmiştir.

13 Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: TTK, 1995), 359-360. İ sazade, *İ sazade Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996), 219.

Sultan Ahmed, Fatih ve Bayezid camilerinin kürsü şeyhleri yönetici erkan ile doğrudan görüşme imkanına sahiptiler. Bu özellikleri yanında vüzera ve ilmiye ricali ile birlikte toplantılara iştirak etmeleri, devlet yöneticileri tarafından saraya çağrılmaları, ulema ve meşayih gibi ihsan ve ikramlarda bulunulması kendilerinden çeşitli konularda görüş alınmasının da yolunu açmıştı.¹⁴ Bütün bu hususlar kürsü şeyhlerine önemli bir konum sağlamıştır. Abdülvehhab Efendi'nin padişaha yakınlığıyla birlikte yerine getirdiği bu önemli görevler aile fertlerinin ilmiye içindeki yükselişlerine olumlu yönde tesir etmiş olmalıdır.

Abdülvehhab Efendi'nin tespit edilebilen tek evladı olan Mehmed Efendi,¹⁵ Sultan Bayezid Camii'nde imamlık yaptıktan sonra 1122'de (1710/1711) padişah imamlığına tayin edilmiştir.¹⁶ Arabzade Mehmed Efendi'den önce bu görevde olan Hacı Mehmed Efendi, Anadolu kadıaskerliği payesini istediğini belirten arzuhallerini padişaha namaz kıldıracağı seccadenin üzerine bırakınca, İmam-ı Sani Seyyid Abdullah Efendi ile birlikte 23 Zilhicce 1121'de (23 Şubat 1710) azledilmişti. Hacı Mehmed Efendi'nin yerine Arabzade Mehmed Efendi tayin edilmiş, bu görevi sekiz sene yaptıktan sonra çok yaşlandığı için, Zilkade 1129'da (Ekim 1717) kendi isteğiyle padişah imamlığından ayrılmıştı. Bir ara Sultan Süleyman'a muallim olarak da tayin edilmişti. Padişahlar dışında sadrazam, şeyhülislam, darüssaade ağası gibi yüksek devlet ricalinin namazlarını kıldırın özel imamlar bulunuyor olsa da bu imamlar arasında

14Kürsü şeyhleri selatin camileri dışında, Pazar günleri Topkapı Saray'ında padişahın annesi, hanımları, çocukları, hizmetçi cariyeler ve hadım ağalarının bulunduğu Harem-i Hümayun ehavatına mahsus şifa-i şerif okuma, ramazan ayında Hırka-i Saadet'te duagu vazifesi, Recep ve Şaban aylarında bulunan kandil günlerinde ve Kadir gecesinde Harem-i Hümayun'da vaaz ve Mevlid-i Şerif gecesi nöbeti gibi vazifeler de yerine getirirdi. Sultanların cenazelerini yıkadıkları, devlet erkanını hacca uğurlama ve hırka-i şerif camii ziyaretleri gibi diğer ilmiye mensupları ile birlikte devlete ait çeşitli merasimlere katılıp dualar ettikleri bilinmektedir. İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği," *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2012): 134-135; 140. Belgelerden başta sultanlar olmak üzere, bazı devlet ricalinin kürsü şeyhlerinden görüş aldıkları, Cuma namazından sonra kendilerine dua ettirdikleri ve hastalıklarına şifa diledikleri anlaşılmaktadır. Kürsü şeyhlerinin ilmi kişilikleri, yazdıkları eserler, faziletleri, olgun tavırları, kalem ve vaazlarına haksızlık ve zulme karşı gösterdikleri haysiyetli duruşları kendilerine sultanlar ve diğer devlet erkanı arasında muteber bir yer kazandırmıştır. Başkurt, "Kürsü Şeyhliği," 138-139; 140.

15Şeyhi, *Vakâyü'l Fuzala*, 4: 50; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 405.

16Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 218.

mevki bakımından en yüksekte bulunanlar imam-ı sultanilerdi. Devrin uleması içinde seçkin bir yere sahip olan imam-ı sultaniler, Kuran-ı Kerim'i güzel okudukları gibi, kıraat ve musiki ilimlerinde eser yazacak kadar da geniş bilgiye sahiptiler. Padişahlar seslerini dinleyip beğendikleri imam ve hatiplerden birini bu makama tayin ediyordu. Padişahların günlük hayatlarında en çok muhatap oldukları kişiler arasında olan imam-ı sultaniler, padişahın gittikleri camilerdeki Cuma ve bayram namazlarında imamlık yapmaları yönünden, aslında halifeye ait olan bir vazifeyi yerine getirdikleri için önemli bir görevde bulunuyorlardı. İmam-ı sultani, imam-ı şehriyari, hünkar imamı, padişah imamı, saray imamı gibi unvanlarla anılan padişah imamlığı¹⁷ her şeyden önce bir saray vazifesi olduğu için modernleşme döneminde bile önemli bir meslek olarak kabul edilmişti. Nitekim Tanpınar'ın yukarıda bahsi geçen *Mahur Beste* isimli romanında İsmail Molla'nın aksine sarayla sıkı münasebette bulunan Ata Molla'nın terfi şekillerinden biri olarak padişah imamı tayin edilmesi zikredilmiştir. Onun sohbetinden hoşlanan, onu sık sık çağırtan hatta bazı geceler geç vakte kadar yanında alıkoyan Sultan II. Abdülhamid'in, Molla Bey'i taltif etme ihtimalleri arasında birçoğunu bu münasebetin sonunda Ata Molla'nın "imam-ı şehriyari" olacağı veya buna benzer bir saray vazifesi alacağını sanmış, bir kısmı ise, hükümdarın emriyle ilmiye mesleğinden ayrılarak adliye mesleğine geçeceğini, hatta nazır olacağını düşünmüştür.¹⁸ Görüldüğü üzere padişah imamlığı nazırlıkla eş tutulacak kadar önemli bir makam olarak takdim edilmektedir. Arabzade ailesinin Mehmed Efendi kolundan gelenler bundan sonra ilmiye tarihinde daha çok imam ve vaiz olarak vazife almış, büyük çoğunluğu Sultan Ahmed Camii'nde görev yapmıştı. Aile üyeleri arasında kadılar, huzur derslerinde ders anlatanlar ve tasavvuf yoluna girerek şeyh olanlar da vardı.¹⁹

17 Murat Akgündüz, "Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmam-ı Sultaniler," *İSTEM* 4/7 (2006): 65-67; 69; 75.

18 Tanpınar, *Mahur Beste*, 46-47.

19 Hacı Hasan Efendi, Sultan Ahmed Camii'nde vaizlik, Ayasofya Camii'nde hatiplik yapmış, kardeşi Mehmed Emin Efendi, Sultan Ahmed Camii'nin imamlığında bulunmuştur. Bunlardan birinin oğlu olan Tahir Efendi, Ayasofya'da mektep hocalığı yapmış, yine aileden Hacı Mehmed Emin Efendi, Sultan Ahmed Camii'nde imamlık vazifesini yerine getirmiştir. H. Mehmed Emin Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi ile aileden Hac Mustafa Efendi ise kadılık görevinde bulunmuştur. Mehmed Efendi, Edirne'de Nakşibendi şeyhi olmuş, Salih Efendi, Sultan Ahmed Camii'nin vaizliği ♦

Arabzadelerin müderrislik, kadılık ve müftülük gibi görevleri kapsayan ilmiye tariki içinde neşvünema bulan kolu ise Ali Efendi'nin çocukları ve torunlarıdır. Babasının ve kardeşinin izinden giden Ali Efendi, Şehzade Camii'nde imam olarak görev almıştı.²⁰ Ali Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi, Köprülü Mehmed Paşa türbesinde dersiam ve hafız-ı kütüb olarak görev yapmıştı.²¹ Abdullah Efendi'nin mahdumu Abdurrahman Bahir Efendi sayesinde Arabzadelerin ilmiye içerisinde saygınlıkları artmış²² ve bu sebeple Abdurrahman Bahir Efendi, kaynaklarda ailenin cediti olarak tanımlanmıştı.²³ İstanbul'da doğan, eğitimini de İstanbul medreselerinde alan Abdurrahman Bahir Efendi, 1 Rebiülevvel 1122'de (30 Nisan 1710) yirmi iki yaşındayken III. Ahmed'in ikinci imamlığına getirilmiş ve bu arada mülâzemet alarak ilmiye bürokrasisinde görev almaya hak kazanmıştı. Bu tarihten bir yıl sonra müderris oldu. Abdurrahman Bahir Efendi Zilkade 1129'da (Ekim-Kasım 1717) şehzade hocalığına tayin edildiği gibi, Arabzade Mehmed Efendi'nin istifası üzerine de birinci imamlığa getirilmişti.²⁴ Yirmi bir sene kadar imamlık ve şehzade hocalığı görevini sürdürmüş, Receb 1159'da (Temmuz/Ağustos 1746) vefat etmişti.²⁵ Abdurrahman Bahir Efendi'nin yerine getirdiği padişah imamlığı şüphesiz ki önemli bir görevdi. Bununla uyumlu olarak padişahın imamlığı vazifesini yerine getiren saray imamları devlet teşrifatındaki önemli me-

yanında Huzur dersi mukarrirliği de yapmıştır. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 218.

20Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 320; Nuri Özcan, "Abdurrahman Bahir Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1: 158; Yılmaz Öztuna, "Abdurrahman Bahir Efendi," *Türk Musikisi Ansiklopedisi* 1: 11-12.

Gülşen Gökçay, "18. asrın ilk yarısında Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri" (Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1964), 93. Kaynakların Ali Efendi'ye ilgili verdiği bilgiler oldukça yetersizdir.

21Şeyhi, *Vakâyiü'l Fuzala*, 4: 678.

22Bazı kaynaklarda Abdurrahman Bahir Efendi'nin babasının Şeyh Ali Efendi olduğu bilgisi verilmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 320; Özcan, "Abdurrahman Bahir Efendi," *DİA*, 1: 158; Gökçay, "Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri," 93. Bu bilgi hatalı olmalıdır. Zira, Arabzade ailesine ait vakfiyede Şeyh Ali Efendi, Abdurrahman Bahir Efendi'nin dedesi olarak kaydedilmiştir. Bkz. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, nr. 626/1.

23Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 320.

24Gökçay, "Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri," 93. Akgündüz, "Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları," 67.

25Müstakimzade Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-meşayih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 109.

rasimlere katılırdı. Nitekim, Receb 1131'de (Mayıs-Haziran 1718) Sultan III. Ahmed'in oğlu Şehzade Süleyman'ın Kuran-ı Kerim'i hatmetmesi münasebetiyle öğle namazından sonra Hırka-i Saadet Dairesi'nde yapılan toplantıya şehzadenin hocası imam-ı evvel Abdurrahman Bahir Efendi de katılmış, kendisine bir samur kürk giydirilmişti. Padişah imamlarının katıldığı merasimlerden bir diğeri şehzadelerin tahsile başlaması sebebiyle yapılan Bed-i Besmele merasimleriydi. 6 Rebiülevvel 1140'ta (22 Ekim 1727) Sultan III. Ahmed'in oğlu Şehzade Numan'ın derse başlaması münasebetiyle yapılan merasimde, şehzadenin hocalığına tayin edilen imam-ı evvel Abdurrahman Bahir Efendi'ye ve imam-ı sani Mehmed Sahib Efendi'ye yine samur kürk verilmişti.²⁶ Padişah'tan gördüğü bu taltiflere rağmen, imamlık vazifesi devam ederken patlak veren 1730 yılında Patrona Halil İsyanı üzerine Rumeli kadiaskeri Feyzullah Efendi ve İstanbul kadısı müverrih Raşid Mehmed Efendi'yle birlikte Abdurrahman Bahir Efendi de görevinden uzaklaştırılmıştı. Üçünün de sırasıyla Midilli, Sakız ve İstanköy'e sürülmelerine karar verilmiş, evlerinin yağmalanması üzerine sürgün edilmekten kurtulmuşlardı.²⁷ Yirmi bir sene boyunca padişah imamlığında bulunan Abdurrahman Bahir Efendi,²⁸ 7 Şaban 1150'de (30 Kasım 1737) Anadolu kadiaskeri, 27 Cemaziyelahir 1158'de (27 Temmuz 1745) Rumeli kadiaskeri tayin edilmiş, neredeyse tam bir sene sonra 7 Receb 1159'da (26 Temmuz 1746) vefat etmişti.²⁹

Abdurrahman Bahir Efendi'nin uzun yıllar boyunca padişah imamlığında bulunması sonrasında da ilmiyenin en yüksek makamlarından biri olan Rumeli kadiaskerliğine tayini, oğulları Mehmed Sadık, Ahmed Ataullah ve Ali Rıza Efendi'nin ilmiye tarikine girişinde ve ilerlemelerinde olumlu bir katkı sağlamış olmalıdır. En büyükleri Mehmed Sadık Efendi, 1130'da (1717/1718) doğmuş, müderrislik ve kadılık vazifesinden sonra babası gibi Rumeli ka-

26 Akgündüz, "Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları," 69-70.

27 Münir Aktepe, *Patrona Halil İsyanı (1730)* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958), 163-164. Fındıklılı Şem'dânîzade Süleyman Efendi, *Mür'it Tevârih*, 3 cilt, haz. Münir Aktepe (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 1: 12. Bir müddet uzak kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş, 7 Şaban 1150'de (30 Kasım 1737) Mestcizade Abdullah Efendi'nin yerine Anadolu kadiaskeri olmuştur. Gökçay, "Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri," 94.

28 Sahnâflar Şeyhizade Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), 564.

29 Gökçay, "Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri," 94-95.

diaskerliğine kadar yükselmiş, 1200'de (1785/1786) vefat etmişti.³⁰ Ali Rıza Efendi, Yenişehir kadılığında bulunduktan sonra 1184'te (1770/1771) vefat ettiği için ilmiye tarikinde daha fazla ilerleyememişti.³¹ Abdurrahman Bahir Efendi'nin oğlu Ahmed Ataullah Efendi ilmiye teşkilatının en üst makamına yani şeyhülislamlığa kadar yükselmişti. 1132'de (1719/1720) doğan Ahmed Ataullah Efendi müderrislik ve kadılık görevlerinden sonra Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğine tayin edilmiş,³² 14 Şaban 1199'da (22 Haziran 1785) İvaz Paşazade İbrahim Beyefendi'nin yerine şeyhülislamlık makamına getirilmişti.³³ Altmış üç gün bu görevde kaldıktan sonra 16 Şevval 1199'da (22 Ağustos 1785) altmış yedi yaşında vefat etmişti.³⁴

Arabzade Ahmed Ataullah Efendi, şeyhülislamlık makamında kısa bir süre bulunsa da bu makamın gücünden ve otoritesinden faydalanmış olmalıdır. Zira Ebussuud Efendi'nin faaliyetlerinin bir neticesi olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra kadıaskerler ilmiye içindeki liderlik konumlarını kaybetmeye başlamış, bu arada şeyhülislam XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ilmiye zümresi mensuplarının tayin ve terfilerinde rol almak suretiyle idari fonksiyonlara da sahip olmaya başlamıştı. Diğer taraftan, şeyhülislam devletin en yüksek rütbeli âlimi konumuna yükselmişti.³⁵ XVI. yüzyıl sonlarında şeyhülislamın konumunda meydana gelen bu önemli değişimler bu makama gelecek kişilere de önemli bir güç vermişti. Ahmed Ataullah Efendi de bu gücü çocukları ve ailesi için kullanmış olmalıdır. Zira şeyhülislam sadece ilmiye teşkilatında değil devlet teşkilatında da önemli bir yere sahipti. Modernleşme öncesi dönemde vezir, şeyhülislam ve kazaskerler yeniçerilerle birlikte din ve devlet namına önemli kararları veren kişilerdi.³⁶

30Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 190-191.

31Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 320.

32Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 477.

33Mehmet İpşirli, "Arabzâde Ataullah Efendi," *DİA*, 3: 331.

34Müstakimzade, *Devhatü'l-meşayih*, 109.

35R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (London: Ithaca Press, 1986), 293-296. Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 200-11. Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı* (İstanbul: Birey Yayınları, 2004), 36-38; 42.

36Tanpınar, *Mahur Beste*, 46-50.

Arabzade Mehmed Sadık Efendi'nin oğlu Ahmed Zeki Efendi, ilmiyeye girerek müderris olmuş, Şevval 1218'de (Ocak 1804) vefat etmişti.³⁷ Şeyhülislam Ahmed Ataullah Efendi'nin küçük oğlu Abdullah Efendi de Ahmed Zeki Efendi'nin kaderini paylaşmış ve müderris olduktan sonra 1198'de (1783/1784) vefat etmişti.³⁸ Ahmed Ataullah Efendi'nin ikinci oğlu Mehmed Arif Efendi, 1151'de (1738/1739) doğmuş,³⁹ babasının izinden gitmiş, 28 Temmuz 1808'de Şerifzade Mehmed Ataullah Efendi'nin yerine şeyhülislam tayin edilince aileden ikinci bir kişi ilmiye tarikinin en üst makamına yükselmişti. Mehmed Arif Efendi'nin mesleki kaderi babasına benzemiş, 1808 yılında III. Selim'in tahttan indirilmesi sırasında yaşanan hadiseler dolayısıyla yirmi beş gün görev yaptıktan sonra azledilmişti ve bundan sonra Mehmed Arif Efendi şeyhülislamlık görevinden ayrıldıktan sonra uzun yıllar yaşamasına rağmen 17 Şevval 1241'de (24 Mayıs 1826) vefatına kadar başka bir vazifede bulunmamıştı. Aslında II. Mahmud, Mehmed Arif Efendi'yi tekrar göreve getirmek istemişse de muhtemelen Alemdar Mustafa Paşa vakası sırasında yaşadığı hadiselerin de etkisiyle Mehmed Arif Efendi bir daha bu makama oturmayı arzu etmemiş, Üsküdar'daki evinde istirahate çekilmişti.⁴⁰ Ahmed Ataullah Efendi'nin damadı Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 2 Şevval 1228/28 Eylül 1813) Mekke payesine sahipken vefat etmiştir.⁴¹

Arabzade ailesinden ikinci şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'nin çocukları Mehmed Hamdullah ve Mehmed Sadullah Efendi de ilmiye mesleğini seçmişti. Mehmed Sadullah Efendi, müderrislik ve kadılık görevinden sonra Anadolu kadiaskeri tayin edilmiş, iki kez Rumeli kadiaskeri olarak atanmıştı. Arabzade Mehmed Sadullah

37 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 190-191.

38 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 477'de 1199'da (1784/1785) müderris olduğu kayıtlı olsa da kaynaklarda ölüm tarihi olarak 1198 (1783/1784) verildiği için bu bilgi yanlış olmalıdır. Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, 2 cilt (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 1: 982.

39 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 270.

40 Alemdar Mustafa Paşa vakasının en şiddetli zamanında Mehmed Arif Efendi, paşa tarafından azarlanmış, "Arap oğlu musun nesin kalk" şeklinde ağır hitaplara maruz kalmıştır. Müstakimzade, *Devhatü'l-meşayih*, 120-122; Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 270; Mehmet İpşirli, "Arabzâde Mehmed Arif Efendi," *DİA*, 3: 381; Arzu Güldöşüren, "19.yy'ın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricali" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 121.

41 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 168. Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 523.

Efendi 6 Ramazan 1259'da (30 Eylül 1843) vefat etti.⁴² II. Mahmud hâlini, tavrını beğendiği Mehmed Sadullah Efendi'yi mükaleme meclislerinde de görevlendirmişti.⁴³ Savaş-sulh, sınır tespiti, ittifak anlaşmaları gibi yabancı diplomatlarla önemli resmi görüşmelerin yürütüldüğü mükaleme meclislerine sultanlar, genellikle görevlendikleri ulemayı tayin etmekteydi.⁴⁴ Mehmed Sadullah Efendi, padişahın güvenini kazanmış olmalıdır ki bu göreve getirilmişti. Mehmed Hamdullah Efendi, ağabeyi gibi müderrislik, kadılık ve kadıaskerlik makamlarında bulunmuş, ondan fazla olarak üç kez Rumeli kadıaskerliğine getirilmiş ve Zilhicce 1269'da (Eylül 1853) vefat etmişti.⁴⁵

Arabzade Mehmed Arif Efendi, kızı Hatice Hanım'ı Kara Halil Efendizade ailesine mensup Ahmed Necib Efendi ile evlendirmişti.⁴⁶ Aile, bundan sonra Mehmed Sadullah Efendi, Mehmed Hamdullah Efendi ve damat Ahmed Necib Efendi'nin çocuklarıyla devam etmiştir. Mehmed Sadullah Efendi'nin iki mahdumundan biri olan Mehmed Zeki Efendi müderrislik ve kadılıktan sonra Anadolu kadıaskerliğinde, iki kez de Rumeli kadıaskerliğinde bulunmuş, 17 Zilhicce 1282'de (3 Mayıs 1866) vefat etmişti.⁴⁷ Diğer oğlu Mehmed Esad Efendi müderris olarak görev yapmış, 19 Muharrem 1318'de (19 Mayıs 1900) vefat etmişti.⁴⁸

Arabzade Mehmed Hamdullah Efendi'nin oğlu Mehmed Ataulah Efendi 5 Cumadelula 1245'de (2 Kasım 1829) ilmiyeye girmiş, müderrislik ve kadılık vazifesinin ardından Anadolu kadıaskerliğine kadar yükselmiş, 3 Cemaziyelahir 1295'te (4 Haziran 1878) ölmüştü.⁴⁹ Mehmed Ataulah Efendi, Divan-ı Zaptiye Müftülüğü⁵⁰

42 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 23; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 439-441.

43 BOA, MF. MKT 87/138. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattalar* (İstanbul: MEB, 1970), 614.

44 Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," çev. Sami Erdem, *Dergah* 82 (1996): 18-19.

45 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2: 245; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 271-273.

46 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 544. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 715.

47 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2: 428-429; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 583-586.

48 Mehmed Arif Efendi'nin mahdumlarından müderris Mehmed Esad Efendi olarak verilmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 270. Bu bilgi hatalı olmalıdır. Çünkü Mehmed Esad Efendi'nin Sinan Paşa Türbesi içinde yer alan mezar taşında babası Mehmed Sadullah Efendi olarak kaydedilmiştir.

49 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 482; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 126-128.

50 BOA, DVN.MHM. 30/96.

ve Divan-ı Zaptiye Azalığı görevlerinde de bulunmuştu.⁵¹ Mehmed Hamdullah Efendi'nin ikinci oğlu Mehmed Amir Efendi, 15 Cumadelula 1235'de (29 Şubat 1820) ilmiyeye girmiş, müderrislik ve kadılıktan sonra Rumeli kadıaskerliğine tayin edilmiş, Muharrem 1288'de (Mart/Nisan1871) vefat etmişti.⁵² Mehmed Hamdullah Efendi'nin üçüncü oğlu Mehmed Aşir Efendi, Cumadelahir 1223'de (Temmuz 1808) müderris olarak ilmiye tarikinde görev almıştı.⁵³ Mehmed Hamdullah Efendi, kızı Atiye Hanım'ı Halil Hamid Paşazade ailesinden Mehmed Ataullah Efendi ile evlendirmiş, ilmiye mensubu olan damat Mehmed Ataullah Efendi de kadıaskerlik makamına kadar yükselmişti.⁵⁴

Arabzade Mehmed Arif Efendi'nin damadı Ahmed Necib Efendi'nin oğlu Mehmed Erib Efendi, babasının ailesi Kara Halil Efendizadeler yerine annesinin ailesi Arabzadelerin adıyla anılmayı tercih etmiş, 15 Cumadelula 1235'de (29 Şubat 1820) müderris ve kadı olarak görev yaptıktan sonra Anadolu kadıaskeri de olmuş, 22 Zilhicce 1296'da (7 Aralık 1879) vefat etmişti.⁵⁵ Ahmed Necib Efendi'nin ikinci oğlu Erib Hamdi Efendi, yüzbaşı rütbesiyle tersane fabrikalarında ve askerî rüşdiyelerde müdürlük ve hocalık yapmış, o da kardeşi gibi Arabzade adını kullanmıştır.⁵⁶ Ataları I. Ahmed dönemine kadar uzanan, Birgivi Kara Halil Efendi'nin soyundan gelen ve Arabzadeler gibi şeyhülislam, kadıasker ve kadılar yetişti bir aileye mensup olan Mehmed Erib Efendi⁵⁷ ve Erib Hamdi Efendi'nin babalarının yerine annelerinin ailesini tercih etmesi Arabzadelerin gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Arabzade ailesi bundan sonra Mehmed Sadullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Zeki Efendi ile Mehmed Hamdullah Efendi'nin aynı ismi taşıyan oğlu ve damadı -ikisi de Mehmed Ataullah- üzerinden devam etmişti. Mehmed Zeki Efendi 11 Muharrem 1251'de (9 Mayıs 1835) ilmiyeye girmiş, Mehmed Zeki Efendi'nin oğlu Mehmed

51 BOA, MKT.MHM. 291/75.

52 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 292; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 89-90.

53 Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 122-123.

54 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 561. Halil Hamid Paşa'nın üç oğlundan Ali Bey dışındaki diğer iki oğlundan olan nesli günümüze kadar ulaşmıştır. İki oğlu da babalarının akıbetinden dehşete düşerek ilmiye sınıfına geçmiştir. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 679.

55 Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 226-228.

56 BOA, MF. MKT 87/138.

57 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 701.

Behcet Efendi, 27 Rebiülevvel 1250'de (3 Ağustos 1834) ilmiyeye girmiş, şeyhülislam mektupçuluğu da yapmış, Mekke payesini aldıktan sonra 1273'te (1856) vefat etmişti.⁵⁸ Diğer oğlu Mehmed Arif Efendi, Medine kadılığına kadar yükselmiş, Şaban 1305'te (Nisan 1888) ölmüştü.⁵⁹ Mehmed Sadullah Efendi'nin kaynaklarda babasının ismi geçmeyen Mehmed Arif Efendi isimli bir torunu daha kayıtlıdır. Muhtemel ki müderris iken vefat eden Mehmed Esad Efendi'nin oğlu olan Mehmed Arif Efendi, 3 Ramazan 1243'de (19 Mart 1828) müderris olmuş, 1278'de (1861/1862) Selanik kadısı olduktan sonra vefat etmiştir.⁶⁰ Damad Mehmed Ataullah Efendi'nin oğlu Mehmed Rıza Efendi⁶¹ 1252'de (1836/1837) ibtida-i hariç rütbesi taşıyan müderris olmuş, müderrislik ve kadılık görevlerinden sonra 17 Kanunisani 1311'de (29 Ocak 1896) vefat etmişti.⁶²

Arabzade Mehmed Hamdullah Efendi'nin oğlu Mehmed Ataullah Efendi'nin mahdumlarına gelince, Mehmed Nurullah Neşet Bey müderrislik, niyabet, kadılık görevlerinde bulunmuş,⁶³ mahrec kadılığı rütbeleri ile bilad-ı hamse'den Mısır kadılığı tevcih edilmiştir.⁶⁴ Modernleşme hareketlerinin tesiriyle şer'î mahkemelerin

58Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2: 31; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 160-161.

59Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 278; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 92-93.

60Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 91-92, 118.

61 Mehmed Rıza Efendi, Halil Hamid Paşazade Ataullah Bey'in oğlu ve Arabzade Hamdullah Efendi'nin kerimezadesi olarak kayıtlıdır. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2: 245; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 4 cilt (İstanbul: Dergah Yayınları, 1988), 3: 1468.

62 İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Ulema Sicil Dosyası nr: 420; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 5 cilt (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1996), 3: 292; Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 411-412.

63Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 372-373. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2: 245.

64Mahrec kadılıkları, önceleri Kudüs, Halep, Tırhala Yenişehir, Galata, İzmir, Selanik olarak altı iken Havass-ı refia yani Eyüp ve Üsküdar kadılıklarının da ilavesiyle sekize, sonra Sofya, Girit ve Trabzon ile on bire çıkmıştır. Zaman içinde bazı yerlerin elden çıkmasıyla mahrec kadılıklarının sayısında da değişiklikler olmuştur. Mahrec kadılıklarından mezun olanlar bilad-ı hamse kadısı olurlardı. XVIII. yüzyılda bilad-ı hamse kadılıkları Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe'den müteşekkildi. Bu beş kadılığın dereceleri eşitti. Bilad-ı hamse kadılıklarına tayin edilecek kişiler önce bunun paye rütbesini alır, sonra isterse bilfiil tayin olunur ve müddeti olan bir seneyi tamamladıktan sonra bilad-ı hamse mazulü sayılırdı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 100-101.

yanında kurulan nizamiye mahkemelerinde de vazife almıştı.⁶⁵ Mehmed Hamdullah Hikmet Bey 1277'de (Haziran/Temmuz 1861) İstanbul'da doğmuş, 7 Zilhicce 1285'de (21 Mart 1869) İstanbul müderrisliği payesi verilmiş, müderrisik vazifesini yerine getirmiş, hareket-i altmışlı müderrisliğine kadar yükselmiş, terfi ile rütbesi mevleviyete yaklaştırılmış, sonrasında ilmiyeden ayrılarak bürokrasiye geçmişti.⁶⁶ Abdurrahman Safvet Bey de 1265 (1848/1849) doğumlu kardeşi gibi bürokrasiye geçmiştir.⁶⁷

Arabzade ailesinin tespit edilebilen son üyeleri Mehmed Nurullah Neşet Bey'in mahdumları Mehmed Behcet ve Mehmed Ataullah Cevdet Bey'dir. Mehmed Behcet Bey Bursa medreselerinde müderrislik yapmış, daha sonra rütbesi mülkiyeye çevrilmiş ve ilmiyeden ayrılmıştır.⁶⁸ Mehmed Ataullah Cevdet Bey, öğreniminin her safhasında modern bir eğitim aldıktan sonra Hariciye, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretleri'nde çalışmış, kardeşi gibi onun da ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmiştir.⁶⁹

Arabzadeler arasında Sultan Selim, Sultan Mehmed, Sultan Bayezid ve Sultan Süleyman gibi büyük ve önemli camilerde kürsü şeyhliği vazifesini yerine getirenler, şehzadeler Süleyman ve Numan'ın hocalığında bulunanlar, Sultan III. Ahmed'in imamı olarak görev alanlar olmuş, tüm bu yıllar boyunca aile üyeleri dönemin padişahıyla ve yüksek rütbeli devlet görevlileriyle yakın münasebette bulunmalarını sağlayacak önemli görevleri layıkıyla yerine getirmiştir. Vazifeleri sırasında ehliyet ve liyakatle hareket etmeleri ilmiye teşkilatına yerleşmelerinde oldukça etkili olmuştur. Müderris olarak ilmiye tarikine girdikten sonra kadılık ve kadı-askerlik makamlarına kadar yükselmişler, nihayetinde ilmiye teşkilatının en yüksek makamı olan şeyhülislamlık görevini de yerine getirmişlerdir. İlmiye teşkilatı içindeki bu ilerleyişlerinde ailenin sahip olduğu ilim geleneğinin önemli bir etkisi olmuş olmalıdır. Bir süre sonra yerine getirdikleri görevler kendilerinden sonraki nesil için referans olarak bu makamlara gelişi kolaylaştıran araçlara dönüşmüştür.

65 BOA, DH.SAİD. 1.

66 BOA, DH.SAİD. 49, 201.

67 BOA, DH.SAİD. 168.

68 BOA, DH.SAİD. 70.

69 BOA, DH.SAİD. 132; 134.

İLMİYE TEŞKİLATI İÇİNDEKİ NÜFUZLARI

Müderris Babalar ve İstanbul Medreseleri

Arabzadelerin, ilmiye teşkilatı içinde yerine getirdikleri görevler bir ulema ailesinin teşekkülünde önemli unsurlar olmakla birlikte ailenin ilmiye teşkilatı içinde sahip olduğu konumunu güçlendirmesinde etkili olan başka etkenler de vardır. Bunların başında âlim bir babanın çocuğu olmak gelmektedir. Bu sayede ileride müderris ya da kadı olacak kişi ilk eğitimini genellikle babasından, onun yakın çevresinden veya bağlı olduğu ilim muhitinden alıyordu. Dolayısıyla eğitilmiş bir evde doğmak mesleğe atılacak ilk adım için önemli bir avantaj sağlıyordu. İلميye kariyerinde ilerlemek için gerektiğinde desteğine ihtiyaç duyulan hamiye ulaşmayı sağlayan da yine ailevi ve mesleki bağlantılar sebebiyle ev halkı oluyordu. İلميye girecek kişi, öğretim basamağındaki ilk çıraklığını ve Osmanlı hanedanıyla ilk bağlantılarını babası aracılığıyla kuruyordu.⁷⁰ Babası ulemadan olan bir çocuğun bu şartlar altında ilmiyeye girmesi sıradan bir hadiseydi ve ulema grupları arasında da yaygın bir durumdu.⁷¹ Ailenin güçlü bir ulema ailesi olarak ortaya çıkmasında önemli bir rolü olan Abdurrahman Bahir Efendi, padişah III. Ahmed'in imamı olması ve bu görev sebebiyle ilmiye tarihinin zirvesindeki ulema ile yakın ilişkide olması sebebiyle oğullarının ilmiyeye girişi ve ilerlemesi için ihtiyaç duyulan her iki bağlantıya da sahip olmuş ve muhtemelen nüfuzunu oğulları için kullanmıştı. Zira bir baba olarak çocuklarının kendi mesleğini devam ettirmelerini istemesi tabii bir hadiseydi. *Mahur Beste*'nin kahramanlarından biri olan İsmail Molla'nın kendine benzemeyen oğlu için kullandığı "Benim evladım bana benzemedikten sonra, ha olmuş, ha olmamış, benim için birdir"⁷² cümlesinin bizim ele aldığımız Arabzade ailesinin üyelerinin psikolojisinin bir vechesini yansıttığı düşünülebilir.

Ailevi bağlantılar sadece mesleğe giriş esnasında değil ilmiye basamaklarında yükselme sırasında da devreye sokulabiliyordu. Arabzadeler Ahmed Ataullah Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanın-

70 Colin Imber, *Şeratten Kanuna*, çev. Murteza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 14.

71 David Kushner, "Career Patterns Among the Ulema in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries" (*Tanzimatın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989) : 167.

72 Tanpınar, *Mahur Beste*, 28.

da bu bağlantıları kullanmış gözükmektedir. Mehmed Arif Efendi, Şaban 1199'da (Haziran/ Temmuz 1785) Yenişehir kadısı olduktan kısa bir süre sonra, babası Ahmed Ataullah Efendi şeyhülislamlık makamına yükselmiş, babasının yardımı sayesinde Şevval 1199'da (Ağustos/Eylül 1785) Mekke payesi almıştır.⁷³ Mehmed Arif Efendi'nin hızlı ilerleyişine kaynaklar "kısa sürede yüksek dereceleri geçerek mevleviyete ardından da mahrec ve bilad-ı erbaa kadılıklarını geçtikten sonra Mekke kadılığına getirildi"⁷⁴ ifadeleriyle işaret etmektedir. Benzer bir durum Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislam olması ve ardından görevden ayrılması üzerine de yaşanmıştı. Padişah II. Mahmud, kısa bir süre şeyhülislamlık makamında bulunan Mehmed Arif Efendi'yi ikinci defa bu göreve getirmek istemiş, Mehmed Arif Efendi özür dileyerek yaşlılığından dolayı görevi kabul edemeyeceğini söylemişti. Fakat bu sırada kendi oğullarının bir üst dereceye tayin edilmesini talep etmişti. Bu hadiseden sonra büyük oğlu Mehmed Sadullah Efendi'ye İstanbul kadılığı, Mehmed Hamdullah Efendi'ye ise İstanbul payesi verilmişti.⁷⁵ Mehmed Arif Efendi oğullarının istikbali için padişahın talepte bulunurken bunu bir hak olarak mı görüyordu bilemiyoruz. Fakat, Mehmed Arif Efendi nüfuzunu kendi oğullarının ilmiye tarihinde yükselmeleri için kullandığında şüphe yoktur.⁷⁶

Benzerleri çoğaltılabilecek bu örnekler Osmanlı toplumsal düzeninde sınıf değiştirmek için başvurulan intisap sistemi hakkında bize bilgi vermektedir. Osmanlı'da Müslümanların devlet kademesinde söz sahibi olabilmelerinin başlıca yollarından biri, medrese kanalıyla ilmiye sınıfına girmek ya da nüfuzlu bir ailenin üyesi olarak o ailenin imkanlarını kullanıp bir mevki elde etmektir. Arabzade ailesinin üyeleri müderris olarak ilmiye sistemine dahil olmak için ilk adımı attıkları sırada kendilerinden önce mesleğe başlayan diğer aile üyelerinin faaliyetleri onlar için önemli bir destek sağlıyordu. Bu arada nüfuzlu bir aileye mensup olmak göreve tayin edilmek için her zaman tek başına yeterli değildi. Kimi zaman ulema aileleri arasında da bir mücadele yaşanıyordu. Meşrebzadelardan

73 Esad Efendi, *Esad Efendi Tarihi*, 564.

74 Müstakimzade, *Devhatü'l-meşayih*, 121.

75 İnal, *Hattatlar*, 614.

76 Aile üyelerinin ilmiyedeki ilerlemeleri sırasında sadece kendileri değil diğer ilmiye mensupları örneğin devrin şeyhülislamı da devreye girebiliyordu. Mehmed Arif Efendi'nin torunu Mehmed Amir Efendi'ye İstanbul payesi verilmesi için şeyhülislam Arif Hikmet Bey arzuhal takdim etmiştir. BOA, A.DVN 57/53.

Abdurrahman Efendi, Rumeli kadiaskerliğini talep etmişti, fakat Arabzade Mehmed Sadullah Efendi'nin tayini için daha öncesinde şeyhülislamın iradesi bulunduğundan isteği geri çevrilmişti.⁷⁷

Modernleşme hareketlerinin etkileri toplum yapısında ve devlet teşkilatında yaygın bir şekilde görülene ve ilmiyeden bürokrasiye geçişler yaşanana kadar Arabzade ailesinin bir mevki sahibi olduğu bilinen üyelerinin tamamı ilmiye içinde görev almıştı. Bir dönem Arabzade ailesinin üyeleri ilmiyedeki zirve makamlara birbiri ardına yükselmeye başlamıştı. Ahmed Ataullah Efendi'den sonra oğlu Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislam, Mehmed Hamdullah Efendi'den sonra oğlu Mehmed Arif Efendi'nin Rumeli kadiaskeri olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Ulemanın bu şekilde babasının veya dedesinin yerine tayin edilmesi ilmiye içinde karşılaşılan bir durumdu. XIX. yüzyıl sonu görev alan 500 âlimin 193'ü (% 38.6) babasının veya âlim olan başka bir atasının yerine tayin edilmiştir.⁷⁸ Fakat bunun XIX. yüzyıla mahsus bir durum olduğu düşünülmemelidir. Benzer örnekler daha önceki yüzyıllarda da yaşanmıştır. Ebussuud Efendi, öğretim basamağındaki ilk çıraklığını ve Osmanlı hanedanıyla ilk bağlantılarını meşhur bir şey olan babası aracılığıyla sağlamıştı. Şeyhülislamlık makamına geldikten sonra ise ailesinin ve himayesindekilerin hamiliğini üstlenmişti.⁷⁹ Mirzazadelerden müderris olmak isteyen Ahmed Neyli Efendi bu arzusunu, ağabeyinin kayınpederi Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'ye bir kaside ile sunmuş, onun yardımıyla müderrisliğe başlamıştı. Sonrasında şeyhülislam Paşmacıade Seyyid Ali Efendi'den ve Yenişehirli Abdullah Efendi'den de himaye görmüştü.⁸⁰ 1703'den 1839'a kadar geçen dönemde şeyhülislamlık makamına geçen 58 kişiden 29'u sadece on bir ulema ailesine mensuptu.⁸¹ Bu durumun sadece İstanbul örneğinde değil diğer şehirlerde de yaşandığına dair kayıtlar vardı. Masters, Arap şehirlerinde ulema kadrolarının ileri gelen birkaç ulema ailesinin elinde olduğu, taşradan gelenler için nadiren de olsa bu tekelin kırılması adına yer açıldığı, onların da bu entelektüel elitin bir parça-

77BOA, HAT 1628/39.

78Kushner, "Career Patterns," 167.

79Imber, *Şeriatten Kanuna*, 14-23.

80Atabey Kılıç, *Mîrzâzâde Ahmed Neylî ve Divanı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004) 35-45

81 Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*, çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008), 30.

sı olarak kendi nesillerinin tohumunu attığı görüşündedir.⁸² Bütün bu değerlendirmeler ilmiye mensubu bir babaya sahip olmanın ilmiyeye giriş için tek anahtar olduğunu düşündürmemelidir. II. Mahmud döneminde ibtida-i haric derecesiyle ilmiyeye giren müderrislerin önemli bir kısmını taşradan gelenler oluşturmaktaydı. Taşra kökenli müderrisler Sahn-ı Seman derecesine kadar ilmiye kökenli müderrislere göre medreselerde sayıca daha fazlaydı. Bu dereceden itibaren ilmiye kökenlilerin medreselerdeki temsil sayısı artmıştır.⁸³

İlmiye teşkilatında görev alabilmek için âlim bir babaya sahip olmanın yanında önemli olan bir başka husus, İstanbul doğumlu olmaktır. Özellikle, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında ulemanın önemli bir kısmı İstanbul'da doğmuştur. Bu dönemde İstanbul'da doğmak o kadar önemliydi ki orada doğmamış olmak bir "talih-sizlik" olarak görülüyordu.⁸⁴ Merkezde olmanın terfi ve tayinler için açılan yollara daha kolay ulaşma imkanı sağladığı bir gerçektir. Arabzade ailesinin ilk etkili üyelerinden olan Abdurrahman Bahir Efendi ve ondan sonra görev alanların hepsi muhtemelen İstanbul'da doğmuştu. Bu durum onlara avantaj sağlamış olmalıdır. İstanbul'da doğmuş olmak kadar önemli olan diğer bir husus İstanbul medreselerinde eğitim almaktır. Nitekim Abdurrahman Bahir Efendi, tahsilini de İstanbul medreselerinde tamamlamıştı.⁸⁵ XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin bütün bölgelerinden gelen 500 âlimden 262'si (%52.4) İstanbul medreselerinden birinde eğitim almıştı.⁸⁶ Bu dönemde merkezde eğitim alanların ilmiye

82 Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğunun Arapları 1516-1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Coşkun (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 120-121.

83 Arzu Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2013), 75. XVI. ve XVII. yüzyılda farklı seviyeden ulema çocuklarının ilmiye tarikinde başarı şansına dair benzer gözlemler için bkz. Atçıl, *Scholars and Sultans*, 194-211; Denise Klein, *Die osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts: Eine geschlossene Gesellschaft?* (Berlin: Klaus Schwarz, 2007).

84 Kushner, "Career Patterns," 166-168.

85 Özcan, "Abdurrahman Bahir Efendi," *DİA*, 1: 158.

86 Kushner, "Career Patterns," 168. Sünni Arap ulema da İstanbul'dan gelen entelektüel etiklere açıktır. Abdülğani Nabalisi'nin babası Şam'ın Salihye kasabasında Sultan Selim tarafından kurulan okulda öğretmen olarak başlamadan önce İstanbul'da eğitim almıştır. O bu yolda yalnız başına değildir. XVIII. yüzyıl Suriyesi'nde önde gelen Hanefi alimlerinden 187 kişinin yaklaşık yarısı kariyerlerinin bir döneminde İstanbul'da eğitim •

sınıfı içinde diğerlerine göre biraz daha kolay yükselme imkanına sahip olduğu söylenebilir.

Müderris olabilmek için sadece bu iki husus yeterli değildi, müderris adayları ilmiyeye girişte bir sınava da tâbi tutuluyordu. İstanbul'da doğan, İstanbul medreselerinde eğitim alan Abdurrahman Bahir Efendi, müderrislik vazifesine başlamadan önce şeyhülislam Paşamakcızade Seyyid Ali Efendi'nin huzurunda imtihan edilmişti. Ayasofya Şeyhi Süleyman Efendi'nin yaptığı imtihana kırktan fazla kişi katılmış, neticede âlâ, evsat, ednâ derece alanlar olduğu gibi meçhul alanlar da olmuştu. Abdurrahman Bahir Efendi, âlâ derece almış, kendisine Tercüman Yunus Medresesi müderrisliği verilmişti.⁸⁷

İlmiye mensubu bir babaya sahip olmak, bir ulema ailesi içinde, özellikle de İstanbul'da doğmak, İstanbul medreselerinde eğitim almak⁸⁸ terfi ve tayinleri kolaylaştıran hususlardı. Ancak ilmiye mensuplarının medreselerdeki ve kazalardaki ilerleyişini sadece bunlara bağlamak; aldıkları eğitimi, kabiliyetlerini, çalışkanlıklarını, hepsinden önemlisi sahip oldukları ilmi birikimi görmezden gelmek olur. Bir kimsenin herhangi bir göreve tayininin ancak hamilik aracılığıyla gerçekleştiğini, hatta mütevazı bir görev olan katiplik için bile bunun geçerli olduğunu savunan görüşler olduğu gibi,⁸⁹ Osmanlı Devleti'nde en itibarlı hukuki ve akademik makamların daha XVI. yüzyıl sonunda genellikle rakip olan birkaç ilim hanedanının tekeline girdiğini iddia edenler de mevcuttur.⁹⁰ İlmiye mensuplarının tarik içerisindeki ilerlemeleri sırasında bunların etkili olduğu aşikar olmakla birlikte, ilmiyeyi sadece bu ilişkiler üzerinden yürüten bir ağ olarak görmek problemlidir. Bir mesleğin babadan oğula geçmesi ulemaya özel bir durum değildir. Osmanlı Devleti'nde gerek hükümet işlerinin yerine getirilmesin-

görmüşlerdi. Şafii mezhebinden gelen 60 kişi ise entelektüel dünyalarının merkezi olarak genellikle Kahire'yi seçmiştir. Masters, *Osmanlı İmparatorluğunun Arapları*, 123.

87 Uşşakzade İbrahim Efendi, *Uşşakzade Tarihi*, 2 cilt, haz. Raşid Gündoğdu (İstanbul: Çamlıca, 2005), 2: 1090. Mehmed Sadullah Efendi'nin imtihanıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamasa da ulemanın meşhurlarından Karşlı Mehmed Efendi'den ilim tahsil ettikten sonra tedris ruusunu aldığı bilinmektedir. İnal, *Son Hattatlar*, 614.

88 Kushner, "Career Patterns," 170.

89 Imber, *Şeriatten Kanuna*, 25.

90 Imber, *Şeriatten Kanuna*, 14

de gerekse başka alanlarda oğullar babalarının mesleğini takip etmişti. Buna uygun olarak ulema çocukları ilmiyedeki istihdam için önemli bir kaynak teşkil etmişti.⁹¹

İtibari Görevler ve Tافرalı Tayinler

Müdürrislerin kişisel kabiliyetleri ya da başkalarından gördükleri himaye onların ilmiyeye girişi sırasında oldukça etkili olan hususlardı. İlmiye teşkilatına girdikten sonra yine bu iki hususa bağlı olarak yükselmelerinde etkili olan iki uygulamadan biri “itibari tayin” diğeri “tafra” idi. İtibar, müdürrislerin buldukları medrese derecesinde iken farazi bir şekilde bir üst medrese derecesine tayinlerinin gerçekleşmesiydi.⁹² Tafra ise sırası gelmediği halde terfi etmek, rütbe atlamak; iltimas, iltizam, himaye veya yüksek ehliyet gibi sebeplerle sıra beklemeden ve de gözetmeden bulunduğu derecenin bir veya birkaç derece birden yukarısına yükselmek anlamında kullanılmaktaydı.⁹³ Müdürrislerin sayısının fazlaşması ve tayin için medreselerin yetersiz kalmaya başlamasıyla birlikte itibari görev almalar devreye girmekteydi. Müdürrisin tayin edileceği medresede yer bulunamayınca başka bir medrese onun yerinde itibar ediliyor ve tayin gerçekleşiyordu. Bu uygulama XVI. yüzyıl sonlarından itibaren gittikçe artmış, medrese derecelendirmesi içindeki bütün tabakalara yayılmıştı. Başlangıçta şahsa bağlı istisnai bir uygulama olarak görülen itibari tayinler zamanla yaygınlaşmış ve XVIII. yüzyıl sonlarına doğru kalıcı bir mahiyet kazanmıştı.⁹⁴ Arabzadeler, on iki kez itibari tayin alarak terfi etmişti.⁹⁵ Ayrıca, müdürrislerin medrese derecelerini atlayarak yukarıdaki derecelere tayin edilmesi sırasında devreye giren tafra uygulaması Arabzade ailesi için beş defa olmuştu.⁹⁶ Müdürrislerin tayinleriyle ilgili başka bir konu, XVI. yüzyılın son döneminden itibaren hariç seviyesi üstündeki medreselerin tevcihinde başta padişah olmak üzere şeyhülislam ve kadı-askerlerin etkisinin görülmesidir.⁹⁷ Aileden altı kişi padişahın ira-

91 Zilfi, *Osmanlı Uleması*, 29.

92 Güldöşüren, “Osmanlı Uleması,” 167.

93 Güldöşüren, “Osmanlı Uleması,” 187.

94 Fahri, Unan, “Osmanlı İlmiye Tarikinde Pâyeli Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı,” *Belleten* LXII/233 (1998): 46.

95 Güldöşüren, “İlmiye Ricali,” 9, 91, 92, 127, 160, 161, 226, 227, 373, 412.

96 Güldöşüren, “İlmiye Ricali,” 27, 160, 372, 412, 584.

97 Baltacı, Cahid Baltacı, *XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 29-30.

desiyle müderris tayin edilmiş, iradeli tayinler genellikle medrese derecelerinin tafraıyla atlanması sırasında yaşanmıştı.⁹⁸ Sadece bir örnekte kadılık payesi verilmiş, sonra da bilfiil tayini yapılmıştı.⁹⁹

İtibari tayinler sadece medreselere mahsus bir uygulama değildi; kadılıklara yapılan atamalarda da itibari tayinler olabiliyordu. Kadılık pozisyonlarının sınırlı, bu pozisyonlara talebin fazla olmasından dolayı talipler ya buldukları mevkide bir üst kadılığın payesini alıyor ya da müderrisken hiç kadı olmadan kadılık payesini elde ediyordu. XVII. yüzyıl başlarında nadir olarak görülen payeli kadı tayinleri yüzyılın ortalarına doğru hızlanmış, XVIII. yüzyılda yaygın bir uygulama haline gelmişti.¹⁰⁰ Arabzade ailesi örneğinde Mekke, Medine ve İstanbul kadılığı ile Anadolu kadıaskerliğine yapılan tayinlerde pâyeye uygulaması devreye girmişti. Bir kadılığın payesini alanlar görevde olan kadı mazul olunca bilfiil kadı tayin edilmekteydi.¹⁰¹ İtibari ve tafralı tayinler Arabzadelerin ilmiyedeki ilerlemeleri sırasında zaman zaman başvuru bir yol olmuştu.

Ulema ailesine mensup olun bir âlim için ilmiye tarikinde her şeyin sorunsuz ve bütün atamaların talep edildiği şekilde hızlıca yapıldığı düşünülmemelidir. İlmiye tarikine yapılan tayinlerde her zaman ulema ailelerinin lehine uygulamalar yapılmamaktaydı. Bazen ulema ailelerinin sebep olduğu problemlerin ortadan kaldırılması için harekete geçildiği oluyordu. Bunun bir örneği Arabzade ailesi için yaşanmıştı. İlmiye mensuplarının yaşlı ve ihtiyar olması durumunda Mekke ve Medine (Haremeyn) kadılığına yapılan tayinlerde, bilfiil görevde bulunmadan paye tevcih edilmesiyle yetinildiği de oluyordu. Bir süre sonra bu uygulama “mehâdim” sınıfına yani ileri gelen ulema ailelerinin soyundan gelenlere genişletilmiş ve bu grup bilfiil görevde bulunanların önüne geçmeye başlamıştı. Bu durum bilfiil görevde olan kadıların mağduriyetine sebep oluyordu. Bunun düzeltilmesi için harekete geçilmiş, paye sahiplerinin bilfiil Haremeyn kadılığında bulunanlardan önce İstanbul kadılığına tayin edilmelerini önlemek için hattı hümayun çıkarılmıştır. Aynı durumda bulunan Haremeyn mazulleri Arabzade Ahmed Ataullah Efendi ile Nafi Efendi için (ö. 1190 1776/1777)¹⁰²

98Güldöşüren, “İlmiye Ricali,” 89, 92, 160, 226, 227.

99Güldöşüren, “İlmiye Ricali,” 89.

100Unan, “Payeli Tayinler,” 49

101Güldöşüren, “İlmiye Ricali,” 128, 161, 227, 412, 584, 585.

102Nafi Mehmed Efendi, Kazabadi Mehmed Efendi'nin oğludur. 1153'te (1740-1741) ilmiyeye girmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 537.

şeyhülislamın uygulaması tevcih tarihinden itibaren rütbelere itibar olunması olmuştu. Böylece, Ahmed Ataullah Efendi, paye sahibi olsa da bilfiil görevde bulunmadığı için, sadece bir ulema ailesine mensup olması dolayısıyla kendisine iltimasta bulunulmamıştı.¹⁰³

Arabzadelere itibari ya da tafralı tayinlerle bazı kolaylıklar sağlansa da ilmiye tarikine uygun olmayan işlere karıştıkları takdirde bu durumun düzeltilmesi için hemen harekete geçilmekteydi. Mehmed Sadullah Efendi'nin İzmir kadılığına tayini sırasında bunun bir örneği yaşanmıştı. Mehmed Sadullah Efendi, İzmir kadılığına tayin edilmiş, fakat babası Mehmed Arif Efendi'nin hatırı için Mehmed Sadullah Efendi'nin İstanbul'da ikametine şeyhülislam tarafından izin verilmiş, bu arada İzmir kazası da niyabete verilmişti. Haşim Bey'in niyabet görevinde bulunduğu sırada çıkan yangın İzmir'de büyük bir zarara sebep olmuştu. İzmir'in ileri gelen ailelerinden Katibzadeler hem naibi istemediklerinden hem de niyabet görevini ele geçirmek istediklerinden, İstanbul'daki rical ve ulemaya hediyeler vererek İzmir'in viran olduğu yönünde söylentiler çıkarmışlardı. Buna bir de naibin fazla harç almasıyla ilgili iddialar eklenince, Katibzadeler İzmir niyabetini ele geçirmek için bekledikleri fırsatı bulmuşlardı. Yapılan incelemede naib olan Haşim Bey suçlu bulunmuş, Haşim Efendi'nin niyabeti kaldırılmış, yerine başkası görevlendirilmişti. Haşim Efendi'yi naib olarak gönderen kişi de suçlu olarak kabul edildiğinden cezalandırılması gerekmişti. Naibin gönderilmesi için ricacı olan Mehmed Arif Efendi sayesinde Mehmed Sadullah Efendi affedilmişti.¹⁰⁴

Arabzade ailesi üyelerinin bir kabahat işlediklerinde müdahale edilip cezalandırıldıklarına dair örnekler vardır. 25 Şaban 1280/4 Şubat 1864 tarihli belgeye göre, Divan-ı Zaptiye Azası Arabzade Mehmed Ataullah Efendi, uygunsuz hareketlerde bulunduğu iddiasıyla cezalandırılmış, memuriyetten azledilmiş, yerine askerî kassam Çarşambalı Said Efendi tayin edilmişti.¹⁰⁵ Olayın üstünden bir süre geçtikten sonra bir dilekçe veren Mehmed Ataullah Efendi, işlediği suçun cezasının müddetinin iki seneyi geçtiğini, ayrı-

103Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel (Ankara: TTK, 2014), 51-52.

104Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, 2 cilt haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 2: 788-789.

105BOA, AMKT.MHM 291/75.

ca kabahati sebebiyle utanç ve sıkıntı içinde olduğunu söylemiş, cezasını çektiği için artık devlet hizmetinde bulunmak istediğini de belirtmişti. Suçu sebebiyle sadece Divan-ı Zabtiye Azalığı'ndan azledilmesi gerektiğini söylemiş, İstanbul kadılığının kendisine verilmesini de istemişti. İstanbul kadılığına başkası tayin edilmiş olduğundan isteği kabul edilmemişti.¹⁰⁶ Mehmed Ataullah Efendi, Arabzadeler gibi nüfuzlu bir ulema ailesine mensup olsa da işlediği suç sebebiyle görevinden alınmış, cezalandırılmış, ilmiye içindeki görevine de tayin edilmemişti.

Diğer taraftan Arabzadelerin iyi idareleri dolayısıyla da taltif edildiklerine dair örnekler de zikredilebilir. İlmiye teşkilatında kadınlar ya da kadıaskerler görevlerini gereği gibi yapıp bitirdiklerinde görev süreleri birkaç ay uzatılabiliyordu.¹⁰⁷ Arabzade ailesinde bunun örneği Mehmed Sadullah Efendi'nin İstanbul kadılığı sırasında yaşanmış; 1237 (1821/1822) Rum isyanı sırasındaki iyi idaresinden dolayı görev süresi iki ay uzatılmıştır.¹⁰⁸ Kadıasker tayinlerinde ise taltif amaçlı olarak aynı göreve birden fazla defa tayin edilenler de oluyordu. Bunun bir diğer sebebi şeyhülislamlık makamına tek kişinin atanabilmesiydi ki özellikle Rumeli kadıaskerliğine dört hat ta beş defa tayin edilenler olmuştur. Aileden Mehmed Hamdullah Efendi, üç defa Rumeli kadıaskerliğine tayin edilmiştir.¹⁰⁹

Arabzade ailesi IV. Mehmed döneminden başlayarak Sultan Vahdettin'in padişahlığına kadar geçen yüzyıllar boyunca meydana gelen siyasi, askerî, iktisadi, sosyal ve kültürel pek çok değişim, devlet ve toplum yaşamını derinden etkileyen modernleşme hareketlerine rağmen ilmiye teşkilatı içerisindeki varlığını üç yüz yılı aşkın bir süre boyunca korumuştur. Geçen asırlar içinde bu aileden 2 şeyhülislam, 7 Rumeli kadıaskeri, 6 mevleviyet kadısı ve 6 müderris ilmiye teşkilatında görev almıştı. Müderrislik ve kadılık basamaklarında yükselirken vefat edenler ve ilmiyeden ayrılarak kalemiyeye geçenler hariç, ömrü yeten herkes şeyhülislamlıktan sonraki en yüksek makam olan Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmişti. Ömürleri daha fazla ilerlemelerine müsaade etmeyen dört kişi medrese derecelerindeyken, beş kişi mevleviyet kadılıklarında vefat etmişti. XIX. yüzyılda modernleşme hareketlerinin

106BOA, MVL 491/18.

107Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 106.

108Esad Efendi, *Esad Efendi Tarihi*, 60. Mehmed Rıza Efendi'nin 1305'te İstanbul kadısı olmuş, görev süresi üç ay uzatılmıştır.

109Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 273.

tesiriyle ilmiyeden ayrılarak bürokrasiye geçenler de olmuştu. Bu tablo, Arabzade ailesinin ilmiye sınıfı içindeki nüfuzunun ve gücünün önemli bir göstergesidir. Arabzadelerin ilmiye içindeki nüfuzu modernleşme sürecinin etkilerinin devlet ve toplum yapısında belirginleştiği döneme kadar devam etmiştir.

İLMİYE KARİYERİNDEN UZAKLAŞMA

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar medrese; hakim ve hukukçu, müderris, imam ve müftü, tabip, matematikçi kısmen yüksek dereceli devlet memuru ve bürokrat yetiştirmede önemli bir kurum olarak ehemmiyetini sürdürmüştü. Fakat devlet tarafından kurulan ve desteklenen batılı tarzdaki okulların itibarının yükselmesi medreseleri olumsuz yönde etkilemişti. Bu dönemde devlet memuru olmak çok büyük bir ayrıcalıktı, fakat memur olmanın yolu artık medreseden geçmiyor, devletin kurduğu okullarda okumak gerekiyordu. III. Selim’le başlayan ve II. Mahmud’la devam eden reformlar ulemanın ve medreselilerin yetkilerini kısıtlamaya başlamıştı. Aile üyelerinin medreselerden mekteplere yönelmesinin önemli sebeplerinden birisi buydu.¹¹⁰

XIX. yüzyılda devlet ve topluma yeni bir düzen verme isteğini eğitime yeni bir düzen verme isteği takip etmiş,¹¹¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal katmanlaşmasındaki değişmelere ve yaşanan reformlara paralel olarak eğitimde de düzenlemelere gidilmişti. Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan değişiklikler İstanbul’la sınırlı kalmış, imparatorluk sathına yayılamamış, II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun tamamını kapsayacak şekilde uygulanmıştı.¹¹² Bütün bu gelişmeler ilmiye teşkilatını ve kadim eğitim kurumu medreseyi de derinden etkilemişti. Modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıyla birlikte Arabzade ailesi de bu değişimden etkilenmiş, önce ilmiye mensuplarının eğitim al-

110 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 76-77.

111 Serdar Şengül, “Medreseden-Okula Osmanlı Cumhuriyet Modernleşmesi,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 9 cilt (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 9: 641.

112 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK, 1993), 75; 194.

dığı okullarda bir değişiklik yapılmış, ardından da istihdam edildikleri alanlar farklılaşmaya başlamıştı. Bunun sonucunda aile üyeleri medrese tahsilinin ardından mekteplerde de eğitim almaya başlamış, bazıları medrese eğitimini tamamen terk etmiş ve yeni açılan mekteplerde tahsil görmüştü. Arabzade Mehmed Nurullah Neşet Bey klasik bir ilmiye mensubu gibi Arapça ve Farsça öğrenmiş, matematik ve coğrafya okumuş, müderrislik ruusunu almış, sonrasında Mekteb-i Nüvvab'da fıkıh ve feraiz eğitimi görmüştü.¹¹³ Arabzade Mehmed Hamdullah Hikmet Bey, medrese eğitimini almamış, özel bir hocadan tahsil gördükten sonra Türk mektebinde değil, kardeşinin görevi dolayısıyla bulunduğu Halep'teki Fransız Mektebi'nde iki buçuk sene Fransızca ve İtalyanca lisanlarıyla hendese, hesap ve coğrafya tahsil etmişti. Halep'te lisan mektebi açılınca üçüncü sınıftan dahil olmuş, bir buçuk sene devam etse de mezun olamamıştı.¹¹⁴ Abdurrahman Safvet Bey, sıbyan mektebinde ilk bilgileri okuduktan sonra hususi hocadan Arapça ve Farsça öğrenmişti.¹¹⁵ Mehmed Behcet Bey, sıbyan mektebinden sonra Tekirdağ, ve Mirgün Rüşdiyesi'nde tahsil görmüştü.¹¹⁶ Mehmed Ataullah Cevdet Bey, Mirgün İbtidai Mektebi'nde başlangıç ilimlerini ve yine Mirgün Rüşdiyesi'nde verilen dersleri okuduktan sonra diploma almıştı. Sonrasında dönemin en önemli okullarından Fransızca eğitim veren Mekteb-i Sultani'ye girmiş, buradan da mezun olmuştu.¹¹⁷

Ailenin son dönem üyeleri arasında hususi hocalardan ders alanlar olduğu gibi sıbyan mektebinde, rüşdiyelerde ve hatta Mekteb-i Sultani'de ya da diğer adıyla Galatasaray Sultanisi'nde¹¹⁸ okuyanlar da vardı. Rüşdiye mektepleri II. Mahmud döneminde ilk ortaya çık-

113BOA, DH.SAİD. 1. Kadılık kurumunu ilgilendiren önemli değişiklikler 1855'den sonra hız kazanmıştır. Bu tarihte Muallimhane-i Nüvvab adlı bir okul açılmıştır. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şeri Mahkemelerde Düzenlemeler* (İstanbul: Kitabevi, 2010), 105. 1879'dan sonra Mekteb-i Nüvvab, 1908'de Mekteb-i Kuzat, 1909'da Medresetü'l-Kuzat açılmıştır. Feyzioğlu, *Kadılık Kurumu*, 65.

114BOA, DH.SAİD. 49; 201.

115BOA, DH.SAİD. 168.

116BOA, DH.SAİD. 70.

117BOA, DH.SAİD. 132; 134.

1181869 Maarif Nizamnamesi'yle modern bir eğitim sistemi oluşturma teşebbüsünden önce askeri mekteplerin dışında, yüksek öğrenim veren mülkiye, tıbbiye ve hukuk mektebi gibi mesleğe yönelik sivil okulların dışında İstanbul'da açılan ilk yüksek okul 1868'de öğrenime başlayan Galatasaray Sultani'si olmuştur. Cihan, *Osmanlı İlmiye Sınıfı*, 224-225.

tıklarında Arabzade ailesi üyeleri bu okullara pek itibar etmemişti. 1869 Maarif Nizamnamesi'nden sonra özellikle 1870-1876 yılları arasında rüşdiyelerin sayısı hızla artmış, I. Meşrutiyet döneminden itibaren merkez ve taşra rüşdiye mekteplerindeki öğrenci sayısı büyük bir yükselme çizgisi göstermiştir. 1876'da 30 rüşdiyede 2400 öğrenci bulunuyorken, XIX. yüzyıl sonunda okul sayısı artmadığı halde öğrenci sayısı yaklaşık iki katına çıkarak 4700'ü bulmuştur.¹¹⁹ Rüşdiyelerin iyiden iyiye gelişip yaygınlaştığı bir dönemde 1286 (1869/1870) doğumlu Mehmed Behcet Bey ile Mehmed Ataullah Cevdet Bey, rüşdiyeleri tercih etmişti. Rüşdiyelerin sayısının artmasına paralel olarak I. Meşrutiyet döneminden itibaren müfredat da medrese eğitiminden uzaklaşmaya başlamıştı. Özellikle XIX. yüzyılın sonunda Maarif Nezareti'nin modernist ve pratik eğitime eğiliminin bir sonucu olan Fransızcanın da dersler arasına girmesiyle medreseden iyice farklılaşmıştı. Müfredat programındaki bu tedrici değişme ilmiye zümresi mensuplarının rüşdiye mekteplerindeki rolünü ve nüfuzunu önemli ölçüde daraltsa da bu mekteplerde okumalarına mani olamamıştı.¹²⁰ Aile üyelerinin medreseleri bırakarak rüşdiyelere yönelmesinin haklı gerekçeleri vardı. Zira devir artık mekteplerin ve bürokrasideki kalemlerin devriydi. Bürokraside görev alacakların mekteplerde eğitim görmesi önemliydi. Nitekim mektep tahsili görmeyip, kendisini yetiştirdiğini sadarete bildirerek kalemlerden birine yerleştirilmeyi isteyen şahıslar hayli uzun bir bürokratik süreçten geçirilmekteydi. Rüşdiye mekteplerinin kurulup yaygınlaştırılmasıyla birlikte buralardan mezun olan öğrenciler de kalemlere alınmaya başlamıştı. Aile üyeleri kalemlerin yolunun rüşdiyelerden geçtiğini anlamış olmalıdır ki bu mekteplerde eğitim almaya başlamıştı.¹²¹

Arabzade Mehmed Ataullah Cevdet Bey, diğer aile üyelerine göre eğitim işini bir adım ileriye taşımış, rüşdiye tahsiliyle yetinmemiş ve Mekteb-i Sultani'de eğitim almıştır. Tanzimat'ın ürünü bir okul olan Mekteb-i Sultani, başlangıçta Fransızca eğitim vermesi, sekü-

119 Cihan, *Osmanlı İlmîye Sınıfı*, 208-209; 215-217.

120 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 82. Cihan, *Osmanlı İlmîye Sınıfı*, 219. Mehmed Behcet Bey ve Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in okuduğu dönemde rüşdiye mekteplerinde Fransızcayla birlikte Resim dersleri de okutulmaktaydı. Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2008), 17-18.

121 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 57.

ler bir okul olması ve Osmanlıcılık ideolojisini benimsemesi sebebiyle Müslüman olmayan milletlerin bile tepkisini çekerken, köklü bir ulema ailesine mensup olan Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in eğitim için burayı tercih etmesi son derece dikkate değerdir.¹²² Mekteb-i Sultani Avrupa'daki liselere muadil ve Fransız mektepleri müfredatına uygun olarak Türkçe ve Fransızca eğitim veren bir kurumdu. I. Meşrutiyet döneminde öğrenci sayısındaki genel artış Müslüman öğrenci sayısını da etkilemişti. 1912'de öğrencilerin % 6'sını ilmiye zümresine mensup ulema çocuklarının oluşturduğu bilinmektedir.¹²³ Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in 1316 (1898/1899) gibi erken bir tarihte Mekteb-i Sultani'de eğitim almaya başlaması önemlidir.

Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in Robert Kolej'de bir yıl okuduğu da kayıtlıdır. Mekteb-i Sultani gibi ilk açıldığı dönemde yeterli ilgi görmeyen Robert Kolej, öncelikle Hristiyan misyoner okuluydu; öğrencilerin kendi dinlerine yönelik eğitim değil, Protestanlığa dayalı din dersleri veriliyor, ayinler yapılıyordu, bunun yanında Avrupalı tarzda bilimsel bir eğitim veriliyordu. Kolejden kabul alma şartlarından biri öğrenci velisinin niyet bildiren mektubuydu. Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in bir misyoner mektebine hem de babasının niyet mektubuyla girmesi ilginçtir.¹²⁴ Modernleşme faaliyetleri sadece ailenin erkekleri üzerinde etkili olmamış, kadınlar da bu cereyandan etkilenmişti. Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in kızı Fatma Hanım, özel hocalardan edebiyat, tarih ve Fransızca dersleri almıştı.¹²⁵

Modern eğitim sistemini hazırlayan bazı reform girişimlerinin yanında ilmiye zümresinin eğitim alanındaki tekeline başlangıçta, herhangi ciddi bir müdahalede bulunulmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, Cihan'ın da belirttiği üzere, askerî ve mesleki teknik eğitim sahasında başlayan reform hareketlerinin ve modern eğitim sisteminin Tanzimat sonrası dönemde geliştirilip yaygınlaştırılmasının ilmiye zümresinin eğitim alanındaki rolünü ve nüfuzunu

122Rus elçiliği karşı çıkmış, Papa yayınlandığı emirnameyle buralarda okumalarını yasaklamıştır. Yahudiler de çocuklarını göndermek istememiştir. Tekeli ve İlkin, *Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*, 65.

123Cihan, *Osmanlı İlmiye Sınfı*, 226-228.

124Fatma Acun, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Kolej'de Eğitim," *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXI/1 (2016): 2-4, 8-9.

125Taha Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Porte* (İstanbul: İsis, 1998), 134.

tedrici olarak daralttığı iddia edilebilir.¹²⁶ Tanzimat'la başlayan modernleşme süreci ilmiye sınıfının gerilemesine ve buna karşın reformcu bürokrasinin yükselmesine neden olmuştu. Tanpınar'ın hayat verdiği roman kahramanı İsmail Molla'nın oğlu ve Ata Molla'nın damadı Mekteb-i Mülkiye mezunu Behcet Bey işte yıldızı parlayan bu yeni zümreye mensuptu.¹²⁷ Asırlardır ilmiye teşkilatının içinde, devlet ricalinin arasında bulunan Arabzade ailesi üyeleri, Tanpınar'ın kahramanına benzer şekilde medrese eğitimi yerine modern okullarda eğitim almayı tercih etmeye başlamıştı.

Aile üyelerinin eğitim aldığı okulların değişmesi istihdam edildikleri iş ve pozisyonların da farklılaşmasına sebep olmuştu. Tanpınar'ın kahramanı İsmail Molla, ilmiye sınıfının çöküşünü, bu zümrenin kendi içine kapanarak hayatın realitesinden kopuşuna bağlamaktaydı. Arabzade Mehmed Nurullah Neşet Bey, kendine göre hayatın realitesini de yakalamış, medrese ve kaza teşkilatındaki görevi yanında yeni kurulan modern mahkemelerde görev almıştı. Mehmed Nurullah Neşet Bey, müderrislik ruusuna sahip biri olarak Rumeli ve Anadolu Sadareti tezkireciliğinde bulunmuş; Tophane, Gebze, Kırkkilise, İzmir, Kale-i Sultaniye niyabetlerinde ve Trabzon mevleviyetinde görev yapmıştı.¹²⁸ Mekteb-i Nüvvab'da aldığı eğitim sonucunda şer'î mahkemelerin yanında kurulan nizamî mahkemelerinde de vazife almıştı. Trabzon Divan-ı Temyiz Riyaseti'nde,¹²⁹ Cezayir-i Bahr-i Sefid Merkez Niyabet-i Şer'iyesinin Rodos'a naklinden dolayı bir iki ay liva niyabetinde bulunmuş, görev süresinin bitimine üç ay kala istifa etmiş ve Halep vilayeti Temyiz-i Hukuk Riyaseti'nde, sonrasında merkez vilayetine tahvil olunmasıyla burada görev almıştı. Anadolu Sadareti vekayi kitabeti

126 Cihan, *Osmanlı İlmiye Sınıfı*, 208-209.

127 Işın, "Mahur Beste," 118.

128 Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 372-373.

129 Osmanlıda mahkemeler tek dereceliydi, kadıların verdikleri hüküm ke-sindi, ancak taraflar bu hükmü hukuka ya da muhakeme usulüne aykırı buldukları takdirde itiraz edebilirlerdi. Önceleri başvuru yeri Divan-ı hü-mayun idi sonra Huzur Mürafaaları olmuştur. Tanzimat'tan sonra taşra meclisleri bidayet ve istinaf mahkemesi olarak görev yapmaya başlamış, merkezdeki Meclis-i Vala'da bunların kararlarına karşı gidilebilecek bir temyiz mahkemesi olarak çalışmıştır. Daha sonra taşra meclisleri mah-keme haline getirilmiş bidayet ve istinaf mahkemesi olmuştur. Meclis-i Vala'dan ayrılan Divan-ı Ahkam-ı Adliye'de temyiz mahkemesi kabul edil-miştir. Böylece Batılı anlamda istinaf ve temyiz kavramları hukukumuzda girmiş oluyordu. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mah-kemeleri* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004), 92.

görevinden sonra yetimlerin haklarını korumak amacıyla taşrada kurulan ve Tanzimat'ın bir ürünü olan Meclis-i Eytam'da da görev yapmış, Tekirdağ Niyabeti Meclis-i Eytam azası olmuştu.¹³⁰ İstanbul İstinaf Mahkemesi Azalığı'nı, Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde başkanlık görevini deruhte etmiş,¹³¹ bu arada Mısır mevleviyeti tevcih olunmuştu. İstanbul İstinaf Mahkemesi azası, İstanbul İstinaf Mahkemesi Hukuk Kısmı başkanı,¹³² Temyiz Mahkemesi Ceza Kısmı azası olarak da görev yapmıştır. Sırasıyla Haremeyn kadılığı, İstanbul kadılığı ve Anadolu kadıaskerliği payesi de verilmiştir.¹³³ Arabzade Mehmed Nurullah Neşet Bey, ilmiye ve kalemiye arasındaki hattın iki tarafındaki görevleri de yerine getirmişti. Aslında ticaretle ilgili meselelere bakan mahkemeleri bir tarafa bırakırsak, 1860'lara kadar yargı sisteminde büyük değişme olmamış, kadıların nüfuzunda da önemli daralma olmamıştı. Sonraki dönemde kadılar tedrici olarak yargı alanındaki tekellerini kaybetmiş ve nüfuzları daralmıştı.¹³⁴ Mehmed Nurullah Neşet Bey, bu nüfuz daralmasını hemen anlamış olmalı ki 1279'da (1862/1863) Mekteb-i Nüvvab'a girmiş, 1283'te (1866/1867) görev almıştır.

Mehmed Hamdullah Hikmet Bey'in görevleri incelendiğinde İstanbul ruusunu aldığı, musıla-i Süleymaniye derecesine kadar yükseldiği sonrasında ilmiyeden ayrılarak bürokrasiye intikal ettiği görülür. Bürokraside ilk olarak Sadaret Mektubi Kalemi'ne çırak olmuş, müdür muavinliğine kadar yükselmişti. Sadaret Tahrirat Dairesi mümeyyizliğinde de bulunmuş, buradaki görevi sırasında

1301851'de Emval-i Eytam Nezareti'nin kurulmasıyla yetim hakları ve tereke işlemleriyle ilgili olarak değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Nezaretin teşkilat yapısı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte yayımlanan nizamnamelerde merkezde ve taşrada oluşturulacak eytam idareleri ve meclisleri ile eytam sandığı hakkında bilgi bulunmaktadır. Emval-i Eytam Meclisi'nin asli görevi taşradan gelen cetvelleri temel alarak yetimlerin mallarının muhasebesini tutmaktır. Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2006), 48-49.

131Bidayet mahkemeleri, ceza hukuku sahasına giren işlerde kaza bidayet mahkemeleri (veya varsa ceza daireleri) kabahat ve cünha derecesindeki suçlara ilişkin davaları bidayeten görür ve sonuçlandırır. İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 206.

132İstinaf mahkemeleri, gerektiği zaman hukuk ve ceza dairelerine ayrılırdı. İstinaf mahkemesinin ceza dairesi vilayetin merkezi olan liva çevresinde meydana gelen cinayet davalarını bidayeten görürdü. İkinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 210-211.

133BOA, DH.SAİD. 1.

134Cihan, *Osmanlı İlimiye Sınıfı*, 259-260.

ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmişti.¹³⁵ Mehmed Hamdullah Hikmet Bey'in görev aldığı Mektubi Odası, başlangıçta diğer dairelerin ve yeni kurulan kalemlerin memur kaynağı olduğundan, buradan yetişen katipler veya defterciler geçici veya daimi olarak başka kalemlerde görevlendirilebiliyordu. Mektubi Odası, 1 Cumadelula 1261 (8 Mayıs 1845) tarihine kadar önceleri reisülküttaplık, sonraları Hariciye Nazırlığı'na ve yüksek kademelere gelmek için çok önemli bir basamak olan Amedi Odası'na memur vermek inhisarını elinde bulundurmaktaydı. Bürokrasideki kalemlerin önem kazanmasıyla birlikte, iltimas ve adam kayırma yöntemiyle ehliyetsiz ve gereğinden fazla adamın kaleme yığılması tehlikesine karşı, kaleme alınacak katibin önce yazısının görülmesi, nesebi araştırıldıktan sonra alınması kararlaştırılmıştı.¹³⁶ Mehmed Hamdullah Hikmet Bey'in sicil dosyasında yazısının güzel olduğu, kaleme devam ettiği ve ahlakının güzel olduğu belirtilmişti. Nesebce de önemli bir ulema ailesi olan Arabzadelere mensup olduğundan, tüm bu özellikleri sebebiyle kalemlerde görev alabilmiş olmalıdır.

Abdurrahman Safvet Bey, kardeşi Mehmed Hamdullah Hikmet Bey gibi İstanbul ruusuna sahip olduğu halde, kalemiyeye geçmiştir. Kalemiyeye geçtikten sonra kalemlerden birine çırak olmayı istemiş, müracaatının üzerinden biraz vakit geçince bu isteği unutulmuştu. Bir süre sonra tarik değiştirerek kalemiyeye girmek için dilekçesini tekrar etmiş, İstanbul ruusuna sahip olan benzerleri gibi dilekçesi kabul edilmiş ve rütbesi kalemiyeye çevrilmiştir.¹³⁷ Bürokraside ilk olarak Sadaret Mektubi Kalemi'ne mülazemet etmiş, sonrasında Mekke Emareti ile Hicaz, Yemen ve Kastamonu vilayetleri kapı kethüdalığında da bulunmuştur.¹³⁸

İlmiye sınıfının zaman içinde uğradığı nüfuz kaybına rağmen tarik değiştirmek ve ilmiyeden ayrılmak ulema için çok da kolay olmamıştır. XIX. yüzyılın önemli hukukçu ve devlet adamı, ulema-dan Ahmed Cevdet Efendi'ye (ö. 26 Mayıs 1895) bile Anadolu kadı-askerliği payesine sahipken tarik değiştirmek ve ilmiyeden bürokrasiye geçmek güç gelmiştir.¹³⁹ Cevdet Paşa'nın ilmiyeden ayrılışını Tanzimat reformlarının ilmiye sınıfının gücünün ve dünya görüşünün aleyhine gelişmesine, seküler bürokrasi ve dünya görüşünün

135BOA, DH.SAİD. 49; 201.

136Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 31.

137BOA, İDH 595/41440.

138BOA, DH.SAİD. 168.

139Yusuf Halaçoğlu ve Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa," *DİA*, 7: 444-445.

ilmiyenin önüne geçişine delil olarak yorumlayanlar bulunsa da, Hasan Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde ilmiyeye ait rütbelere artıp kalemiye rütbeleri gibi sadece itibari rütbelere hale gelince Paşa da tarik değiştirmiştir.¹⁴⁰ XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı 500 âlimden 26'sı (% 5.2) kariyerlerinin bir noktasında sivil bürokrasiye geçmiştir.¹⁴¹ Bu trende yansıtır bir şekilde, Arabzade ailesi üyeleri 1265 (1848/1849) doğumlu Abdurrahman Safvet Efendi'den itibaren ilmiye tarikinden ayrılarak kalemiyeye geçmiştir. Fakat son derece ilginç olan Mehmed Hamdullah Hikmet Bey, Mehmed Behcet Bey ve Mehmed Ataullah Cevdet Bey de dahil hiçbiri medrese eğitimi almamış olsa da, kariyerlerine ilmiye tarikinde başlamış, sonrasında tarik değiştirerek kalemiyeye geçmiştir. Bu durum ilmiye tarikinde görev almanın Arabzade ailesi için hâlâ önemli olduğunu göstermektedir.

1835'de kalemiye, ilmiye ve seyfiye sınıfları arasında eşit bir derecelendirme öngören kanunun yayınlanmasından sonra ilmiye sınıfı bu durumdan son derece rahatsız olmuştu. Sınıfların bu şekilde eşitlenmesi askerlerin yükselişini, ulemanın statüsünde görece bir gerilemeyi ifade ediyordu. Böylece bir seraskerin rütbesi veziriazam ve şeyhülislamın rütbesiyle eşitlenmiş oluyordu.¹⁴² Sonraki yıllarda yapılan düzenlemelerle durum değişmemiş, rütbelerin bu şekilde eşit hâle gelmesi ilmiye mensuplarının hizmet alanlarının değişmesine sebep olmuştu. Arabzade ailesinin damadı Necib Efendi'nin oğlu Erib Hamdi Efendi'nin tarik değiştirme hikayesi bu duruma bir örnektir. Erib Hamdi Efendi yüzbaşı rütbesiyle tersane fabrikalarında ve askerî rüşdiyelerde müdürlük ve hocalık yaparken, kardeşi Mehmed Erib Efendi'nin askerliğe teşvik etmesi üzerine görevinden istifa etmiştir. Mehmed Erib Efendi'nin vefatı üzerine babası Necib Efendi kendisine yardım etmemiş, maddi olarak zor durumda kalmış, elinde diploması olduğu için maarif dairesinde müdürlük ya da müfettişlik gibi memuriyetlerinden birine tayin edilmeyi istemişti.¹⁴³ Mehmed Erib Efendi'nin Erib Hamdi Efendi'yi askerliğe teşvik etmesinde rütbelerdeki bu değişimin önemli bir rolü olmalıdır.

140 Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa İbnülemin Örneği* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 30; 21.

141 Kushner, "Career Patterns," 170.

142 Avigdor Levy, "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askerî İslahatı," *Modern Çağda Ulema*, ed. Ebubekir Bagader (İstanbul: İz Yayıncılık 1991), 48.

143 BOA, MF. MKT 87/138.

Mehmed Behcet Bey, 16 yaşında İstinaf Mahkemesi'nin Cinayet Kalemî'nde işe başlamış, kalemîyedeki görevinden on yıl sonra Bursa müderrisliğine tayin edilmişti. Bu durum bir taraftan aile üyelerinin ilmiye tarikinden tamamen vazgeçmediğinin bir göstergesidir. Üçüncü sınıf zabıt katibi olarak kaydedilen Mehmed Behcet Bey, vazifesini iyi bir şekilde yerine getirdiği için ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmişti.¹⁴⁴ Mehmed Behcet Bey de bir süre sonra yargıda görev almıştı. 1923'de komünist faaliyetlerle ilgili önemli bir mahkemede görev yapmıştı. Türkiye'de, komünistlerin ilk defa yargılanması 1921'de Ankara'da yapılan Yeşil Ordu ve Halk İştirakiyun Fırkası davası esnasında olmuştu. 1923 Mayıs'ında İstanbul'daki Kurtuluş ve Aydınlık grubu ile ilgili olan ikinci tevkifte avukatlar tutukluların suçlarının sabit olmamasını ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun İstanbul gazetelerinde yayınlanmamış olmasını ileri sürerek sanıkların serbest bırakılmasını istemişti. Mahkeme reisi Mehmed Behcet Bey ve azalar, avukatların görüşlerine uyarak, muhakemenin görülemeyeceğine karar vermiş ve davalılar beraat etmiştir.¹⁴⁵

Arabzade ailesinin ilmiye teşkilatıyla irtibatı en az bulunan üyesi olan Mehmed Ataullah Cevdet Bey, diğer aile üyeleri gibi medrese eğitimi almamış, kendisinin son derece modern bir tahsil hayatı olmuştu. Hariciye Nezareti'ne Tahrirat-ı Hariciye Kalemî'ne mü-lazemet suretiyle kabul edilmiş, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Maadin Heyet-i Fenniyesi Kalemî ve Hukuk Müşavirliği Baş Kitabeti'nde görev yapmıştı. Diğer aile üyeleri gibi onun da ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmişti. Sicil dosyasında kayıtlı olmasa da tarik değiştirmesi ilmiye tarikine girişinin yapıldığını göstermektedir.¹⁴⁶ Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in görev aldığı Maadin Fen Heyeti madenlerin daha çok teknik yönleriyle ilgilenen bir kuruluş olup, maden mühendisi olan bir başkan ile maden mühendisi veya memuru olan dört üye ve bir katipten meydana gelmekteydi. Heyet, daha önce Maadin Meclisi tarafından yapılan yeni maden bölgelerinin keşfi, maden numunelerinin incelenmesi, imtiyaz işlerinin tahkiki ve maden hudutlarının tespiti gibi işleri yerine getiriyordu.¹⁴⁷ Hukuk Müşavirliği'ne gelince; mahkemelere verilecek

144BOA, DH.SAİD. 70.

145Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Kominist Faaliyetler (1910-1960)* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967), 380-385.

146BOA, DH.SAİD. 132; 134.

147Özkan Keskin, "Orman ve Maadin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005), 78.

layiha, dilekçe ve hacizname gibi evrakın düzenlenmesi, mahkemelerde bizzat dava açılması ve onların takip edilmesi ve orman ve maden davalarına ait belgelerin incelenerek mütalaa hazırlanması ile görevliydi.¹⁴⁸ Mehmed Ataullah Cevdet Bey, Sultan Reşad döneminde Çetine¹⁴⁹ ve Sofya elçiliklerinde başkatiplik yapmıştı. Sofya'da iken –ataşe militer olan– Mustafa Kemal ile aynı otelde ve odada kalmıştı.¹⁵⁰

Mahur Beste romanının geleceğe bakan yüzü Sabri Hoca, Tanzimat sonrası medrese çevrelerinde rastlanan Meşrutiyetçi aydınlar grubunun bir üyesiydi, içinde yetiştiği zümrenin değerlerine her ne kadar ters düşse de, reform yandaşlığını sonuna kadar korumuştur. Bu bakımdan Sabri Hoca, ulemanın modernleşmenin önündeki tek engel olduğu şeklindeki klasik yargıyı geçersiz kılacak bir düşünce donanımına sahipti.¹⁵¹ Arabzadelerin Sabri Hocası ailenin tamamıyla modern tahsil gören tek üyesi olan Mehmed Ataullah Cevdet Bey'dir. Mekteb-i Sultani'de aldığı eğitimle Sabri Hoca'nın donanımına sahip olan Mehmed Ataullah Cevdet Bey, modernleşmeyi tüm veçheleriyle hayatına aksettirmişti. Sabri Hoca'nın ve Arabzadelerin önemli bir özelliği modernitenin hayatlarının her alanına sızan etkisine rağmen bir tarafla eskiye ve maziye sadakatleriydi. Rüştü Paşa'nın yardımıyla yeni açılan rüşdiyelerden birinde Farisi hocalığı bulan Sabri Hoca, ayda beş yüz kuruş getiren bu işe rağmen medresedeki odasını bırakmamıştı. Mehmed Ataullah Cevdet Bey de dahil son dönemdeki Arabzadeler modern mekteplerdeki eğitimlerine ve modern kurumlardaki görevlerine rağmen ilmiyedeki rütbelerini uzun süre bırakmamışlardı.

Arabzade ailesi üyelerinin ilmiyeden ayrılarak bürokrasiye geçmelerinin altında yatan en önemli sebeplerden biri modernleşme dönemiyle birlikte ulema ailelerinin uğradığı nüfuz kaybıydı. Bunu belki de en iyi ifade edenlerden biri olan Tanpınar, Ata Molla'nın ağzından meseleyi izah ederken; "bu yeniçerisiz, sipahisiz, kazansız, ihtilalsiz İstanbul'u beğenmiyor, 'ulema' sınıfını fetvahane kedisi haline getiren ve sarayda tek başına oturan bu hükümdardan

148 Keskin, "Orman ve Maadin Nezareti'nin Kuruluşu," 94.

149 Çetine bugün Karadağ sınırları içindedir.

150 Gece eğlencelerine de birlikte gitmişlerdir. O yıllarda İslam ve Türk kökenli hariciye memurlarının eşlerini yabancı ülkelere götürmelerine izin verilmezdi. Cevdet Bey'in eşi Sadiye hanım ve kızı Fatma ve oğlu Neşet İstanbul'da kaldılar. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 83.

151 Işın, "Mahur Beste," 119-121.

hoşlanmıyordu”¹⁵² ifadelerini kullanır. Başta Arabzadeler olmak üzere ulema ailelerinin önemli bir kısmı, hatta diğer ilmiye mensupları da Molla Bey’le aynı psikolojiyi hissetmiş olmalıdır. Aslında bu sadece bir psikolojiden ibaret değildi; modernleşmenin, pek çok alanda olduğu gibi, eğitim ve istihdam şekillerini etkilemesiyle ilişkiliydi. Yeni Osmanlılar ile bazı ilmiye mensuplarını ortak bir reform idealinde buluşturan başlıca neden, her iki grubun da Tanzimat sonrasında toplumsal statülerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşmalarıydı.¹⁵³ Bunun sonucunda klasik dönemin alim-bürokratlarına bazı açılardan benzeyen ama esasta onlardan farklı bir insan tipi ortaya çıkmıştı. Klasik dönemdeki alim-bürokratlar, eğitim, hukuk, din ile ilgili işlere ilaveten maliye, diplomatik görüşme ve yazışma (*inşâ*), kayıt tutma ile ilgili görevlerin en önemlilerini yerine getiriyorlardı. Alim-bürokratlar bu vazifeleri asli işlerinin yanında sahip oldukları ilmi formasyonları dolayısıyla ilmiyedeki görevlerine ilave bir görev olarak yapıyordu. Kalemienin ayrı bir sınıf olarak belirginleşmesiyle birlikte alim-bürokratlar sadece eğitim-hukuk-din ile ilgili işlerde uzmanlaştılar ve ayrı bir kariyer yolu olan ilmiye teşkilatında devam ettiler.¹⁵⁴ Arabzadeler, başlangıçta alim-bürokratlara benzer şekilde sahip oldukları ilmi formasyonları dolayısıyla ilmiye içindeki vazifeleri yanında diplomatik görüşmelerde, yeni kurulan nezaretlerde görev alıyordu. Modernleşme dönemiyle birlikte ilmiye kariyerini yavaş yavaş terk etmeye ve bir süre sonra ilmiyeden ayrılarak kalemiyeye intikal etmeye başladılar. Kalemiyedeki yeni meslekleri ilmiye teşkilatı içindeki vazifelerinin önüne geçti, alim vasıflarını kaybetmeye ve sadece bürokrata dönüşmeye başladılar. Alim-bürokratlar klasik bir Osmanlı âlimi gibi yaşıyordu; oysa son dönemdeki ilmiye mensuplarının bir kısmı için âlimlik vasfı sadece bir rütbeden ibaret kalmış, bir süre sonra ilmiye rütbelerini de bir tarafa bırakarak mülkiyeye geçiş yapmıştı.

Romadaki bir diğer önemli karakter Ata Molla, tıpkı Arabzadeler gibi geçmişi Osmanlı’nın yükseliş dönemine kadar uzanan köklü bir aileye mensuptur. Bu bakımdan da Ata Molla, bir taraftıyla ilmiye sınıfının geçmişine duyulan özlemi, diğer taraftıyla da

152 Tanpınar, *Mahur Beste*, 42.

153 Işın, “Mahur Beste,” 120.

154 Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokrasi ve Ulema,” *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi* 36 (2017): 5-7; 15.

ilmiye sınıfı içinde özellikle kariyer alanında görülen bozulmanın bir örneğini temsil etmektedir. Tanpınar, bu durumdan romanda oldukça ağır ifadelerle bahseder: “Ataları, devlet hazinesine sülük gibi yapışmış ve yerlerini ancak birbirine bırakmak şartıyla mukadder ölümle oradan ayrılmışlardı.” Tanpınar ayrıca Osmanlı üst tabakasında kendi üretim dinamiğinden yoksun servet birikiminin çarpıcı bir örneğini ortaya koymaktadır. Bu birikim ilmiye sınıfının gerilemesiyle erimeye başlamıştı. Ata Molla, elindeki gayri menkulleri satarak hayatını sürdürmeyi denemiş, ama başarılı olamamıştı. Arabzadeler, Tanpınar’ın romandaki ulema çevresi için çizdiği çerçeveye benzer bir tecrübeye sahip olmuşlardı. Ömrü yeten herkes ilmiyenin en yüksek makamlarından biri olan Rumeli kadı-askerliğine kadar yükselmişti. Arabzade Mehmed Ataullah Efendi, Ata Molla’nın yaşadıklarının bir benzerini tecrübe etmişti. Borçları bir hayli artmış, mesele o derece kötüleşmiş ki, alacaklıları borçlarını tahsil edebilmek için Meşihat makamına müracaat etmişti.¹⁵⁵ Borç batağından kurtulamayan Mehmed Ataullah Efendi ailenin elinde bulunan değerli bir yadigarı, İmam Hüseyin’e ait bir hırkayı, padişaha hediye etmiş ve karşılığında aldığı bağış ile borçlarını ödemişti.¹⁵⁶

EVLİLİKLERİ

Masters, İslam hukuk geleneğinde sosyal sınıfa dayalı ayrımcılığın evlenecek kişiler arasındaki denklik aranması haricinde¹⁵⁷ hoş görülmediğini iddia etmektedir. Arabzade ailesinin fertlerinin evlilikleri sınıfa dayalı ayrımcılığa bir örnek teşkil etmektedir. Zira onlar genellikle üst düzey ilmiye mensuplarıyla, bürokrasinin zirvesindeki ailelerle ve hatta bir dönem ellerinde önemli bir güç bulunduran ayan aileleriyle evlilik üzerinden ilişkiler kurmuşlardı. İlmiye mensuplarının ulema aileleriyle ya da ilmiye mensuplarıyla evlilik ilişkisi kurması başka ailelerde de rastlanan bir durumdu. Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi’nin kızı ilmiyeden Çankırılı Mustafa Rasih Efendi ile evlenmiş, bu evlilikten dünyaya gelen

155BOA, HR.MKT 114/60; 119/22.

156BOA, MB.İ 18/53; Gülgün Uyar, *İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı* (İstanbul: İFAV, 2008), 641.

157Masters, *Osmanlı İmparatorluğunun Arapları*, 120.

Damadzade Ebülhayr Ahmed Efendi de ilmiye tarikinde ilerlemiş ve şeyhülislamlık makamına kadar yükselmişti. Minkarizade'nin kızından ve damadından gelen bu kol daha sonra Damadzadeler olarak devam etmişti.¹⁵⁸ Mirzazade ailesinden Mehmed Efendi, kızını Mantıkçı Mesud Efendi ile evlendirmişti. Bu evlilikten dünyaya gelen İsmail Efendi de ilmiye sınıfına girmişti. Yine aynı aileden Neylizade Mehmed Hamid Efendi, damat olarak ulemadan Hamamizade Mehmed Reşid Efendi'yi seçmişti.¹⁵⁹ Bu olayların bir benzeri Dürrizade ve Paşmakcızade ailesi arasında yaşanmış, evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkileri, XVII. yüzyılda her iki ailenin, XIX. yüzyılda ise özellikle Dürrizadelerin Osmanlı ilmiye teşkilatının en yüksek makamlarına ulaşmalarında etkili olmuştur.¹⁶⁰

Osmanlı ulemasıyla ilgili çalışmalarda ilmiye mensuplarının evliliklerine genellikle temas edilmemiş, eşlerine ve kızlarına dair bilgilere yer verilmemiştir. Bu durumda Osmanlı tarih yazıcılığı geleneğinin önemli bir payı vardır. Kronikler, genellikle vuku bulan olaylardan ibret çıkarma amacıyla kurguladığından, kadınların varlığına dolaylı yoldan ve genellikle olumsuz temsiller üzerinden yer verilmiştir.¹⁶¹ Kadınların tarih yazımına konu olmaları ait oldukları sosyal sınıf, statü ve cemaat ile doğrudan ilişkili olduğundan, kaynaklara öncelikli olarak konu edilenler hareme mensup saray kadınları olmuştur. Genellikle haremde vuku bulan iktidar mücadeleleri çerçevesinde tarih anlatılarında görünür kılınan bu kadınların kaynaklardaki doğum/vefat haberlerinde isimlerine rastlanmaktadır.¹⁶² Saray kadınlarından sonra tarih yazımının konusu olması beklenen bir diğer grup, yüksek rütbeli devlet erbabının –kalemiye, seyfiye ve ilmiye– eşleri ve aile üyeleridir. İlmiye

158 Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi,” *Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006), 237.

159 Kılıç, *Ahmed Neyli Divanı*, 21; 31.

160 Faruk Bilici, “Büyük Bir Şeyhülislam Ailesinin Son Halkası: Dürrizade Abdullah Beyefendi,” *Bekir Kütükoğluna Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 308-309.

161 Esra Abaoğlu, “On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet ve Tezakir Örneği” (Yüksek Lisan Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016), 81.

162 Abaoğlu, “Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri,” 118. Bu sosyal sınıfı tarih yazımında değerli kılan husus ise Osmanlı devletinde politika yapma meşruiyeti bulunan kadınların bu sınıfa dahil olmasıyla alakalıdır. Dolayısıyla tarih yazımında özne olarak kurgulanması imkanlı olan neredeyse tek kadın figürü saraylıdır.

açısından durumun nasıl olduğuna bakıldığında, bu kadınlar ve onlarla kurulan evlilik ilişkileriyle ilgili, kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmadığı görülür. Nitekim, XVIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi, günlüğünde, tek bir istisna dışında, eşinden bahsetmemiştir.¹⁶³ Aynı dönemde, XVIII. yüzyıl başlarında mülazım olan Sıdkı Mustafa Efendi ise nikahlandığını zikretmiş, fakat eşinin adı ya da ailesi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁶⁴ Kaynaklar, ancak önemli ulema aileleriyle ya da üst düzeydeki bürokrasi ve askeriye mensuplarıyla yapılan evliliklerde bu kadınlardan ve onlarla ilgili konulardan sınırlı çerçevede bahsetmiştir. Ulema eşleri ya da kızları miras ya da herhangi başka bir mesele dolayısıyla mahkemeye intikal eden bir durum vuku bulduğunda, tarih kitaplarında ya da arşiv belgelerinde kendilerine yer bulmuştur. Bazılarının hayatları hakkında bilgi edinebildiğimiz tek kaynak ise mezar taşları olmuştur.¹⁶⁵ Bu makalede Arabzade ailesinin evliliklerine ve kadınlarla ilgili bilgilerin önemli bir kısmını arşiv belgeleri ve mezar taşlarına dayalı olarak tespit edebildik.¹⁶⁶

Ailenin evlilik ilişkilerinin tespiti ve kadınların kimliklerinin belirlenmesi önemlidir. Zira, bu kadınlar da saray kadınları gibi politikanın merkezinde bulunuyorlardı. Tanpınar'ın *Mahur Beste'*deki "politika kayınbabası gibi onu da çekiyordu. Bu bir aile mirasıydı. Bu kazasker ailesinde kadın, erkek her fert politika ile uğraşırdı. Ata Molla'nın kızı, babasının halalarından birinin kandil tebriğine gittiği bir şeyhülislam evinde, evin hanımına fısıldadığı üç cümleyle, Abdülmecid Han'ın sabah akşam iltifata gark ettiği bir damat vezirinin sürülmesine sebep olduğunu çocukluğundan beri

163Selim Karahasanoğlu, *Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1713) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 15.

164Madeline C. Zilfi, "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları İçin Yeni Bir Kaynak," çev. Selim Karahasanoğlu, *Doğu Batı* 20 (2002): 190.

165Şeyhülislam Çerkes Halil Efendi'nin hanımının başına gelen olay bu istisnai olaya örnek olarak verilebilir. Abaoğlu, "Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri," 131-133.

166Aile fertlerinin tespit edilebilen evlilikleri incelendiğinde genellikle tek eşli oldukları görülür. Edirne'deki ilmiye mensupları üzerine araştırma yapan Selahattin Bayram, bilinenin aksine, ilmiye mensuplarının çok evliliğe pek fazla rağbet göstermediğini ortaya koymuştur. İlmiye mensuplarından 343 kişiden sadece dördünün terekesinde birden fazla eş varis olmuştur. Selahattin Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo-Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)* (İstanbul: Katip Fotokopi, 2016), 109.

dinlemişti.”¹⁶⁷ satırları da bu duruma işaret etmektedir. Aileler arasında kurulan evlilik ilişkileri siyasi hadiseleri anlamlandırmanın dışında, ilmiye mensuplarının ilmiye teşkilatı içindeki yükselişlerini açıklamak için de oldukça önemlidir.

Tablo 1. Arabzade Erkeklerinin Evlilikleri

Arabzade Ailesi Üyesi	Evlendiği Kişinin İsmi	Evlendiği Kişinin Ailesi
Abdurrahman Bahir Efendi	Hatem Hatun	
Ahmed Ataullah Efendi	Abide Hanım	Seyhülislam Mahmud Efendi
Mehmed Arif Efendi	Hace Esmâ Hatun	
Mehmed Sadullah Efendi	Letafet Kadın ¹⁶⁸	
Mehmed Zeki Efendi	Emine Hanım	Hatmanzade
Mehmed Hamdullah Efendi	Leyla Hanım	Cabbarzade
Mehmed Amir Efendi	Hatice Hanım Zübeyde Hanım	
Mehmed Erib Efendi	Saliha Lal-i Devran Hanım Ayşe Sıdika Missaz Hanım ¹⁶⁹	
Mehmed Arif Efendi	Münire Hanım ¹⁷⁰	
Mehmed Nurullah Neşet Bey	Mediha Hanım ¹⁷¹	
Mehmed Ataullah Cevdet Bey	Sadiye Hanım	Tepedelenizade

¹⁶⁷Tanpınar, *Mahur Beste*, 67.

¹⁶⁸Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3 cilt (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), 2: 807.

¹⁶⁹Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1949), 113.

¹⁷⁰BOA, BEO 809/60605.

¹⁷¹BOA, HR.UHM 122/21.

Arabzade ailesinin erkeklerinin evliliklerini incelediğimizde Abdurrahman Bahir Efendi'nin oğlu Ahmed Ataullah Efendi, şeyhülislam İmam Mahmud Efendi'nin torunu,¹⁷² Edirne kadısı Zekeriya Efendi'nin kızı Abide Hanım'la evlenmişti.¹⁷³ İmam Mahmud Efendi, Abdurrahman Bahir Efendi'nin kariyer çizgisine benzer şekilde padişah imamlığında bulunmuş, sonrasında 24 Rebiülahir 1125'te (20 Mayıs 1713) şeyhülislamlık makamına yükselmişti.¹⁷⁴ Mehmed Sadullah Efendi'nin oğlu Mehmed Zeki Efendi, Hatmanzade Şemseddin Bey'in kızı Emine Hanım'la evlenmişti.¹⁷⁵ Hatmanzade ailesiyle ilgili ulaşılabildiğimiz tek bilgi müderris Hatmanzade Hasan Efendi'nin oğlunun ve kızlarının şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in haziresine defnedilmiş olduğudur.¹⁷⁶ Bu kayıt Hatmanzadelerin de bir ulema ailesi olduğu düşüncesini desteklemektedir. Mehmed Hamdullah Efendi, Cabbarzade Süleyman Bey'in kızı Hatice Leyla Hanım ile evlenmişti.¹⁷⁷ Cabbarzade, diğer ismiyle de Çapanoğulları, XVIII. ve XIX. yüzyılda Bozok merkez olmak üzere Orta Anadolu'da hakimiyet süren önemli bir ayan ailesiydi. II. Mahmud döneminden itibaren uygulanan politikaların sonucu olarak Cabbarzadeler eski nüfuzlarını yavaş yavaş kaybetse de, Süleyman Bey'in bıraktığı servetle aile sosyal ve ekonomik bakımdan önemli bir güce sahip olmaya devam etmişti.¹⁷⁸ Ortaylı, modernleşme faaliyetleri sırasında üst sınıf ilmiye üyelerinin toprak sahibi nüfuzlu grupla birleşip devletle uyum içinde hareket ettiklerini belirtmektedir.¹⁷⁹ II. Mahmud döneminde kadıaskerlik makamına kadar yükselen Arabzade Mehmed Hamdullah Efendi'nin, padişahın kontrol altına almaya çalıştığı zengin ve güçlü bir ayanın kızıyla evlenmesi bu açıdan oldukça dikkate değerdir. Arabzade ve Cabbarzade aileleri arasında kurulan bu akrabalık bağı ulema ailesini

172Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017), 160.

173Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 297.

174Mehmet İpşirli "Mahmud Efendi," *DİA*, 27: 360-361.

175Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 2: 827.

176Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 2: 640.

177Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 2: 331. Çapanoğulları, Çaparoğulları, Cebbarzadeler, Ailenin atası müderris Abdülcebbar Efendi, 1686'da Çorum Medresesi'nde müderris idi. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 613.

178Özcan Mert, "Çapanoğulları," *DİA*, 8: 211-223.

179İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar," *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980 Özel Sayı): 158.

güçlendirmiş, ayan ailesini ise daha fazla merkeze yaklaştırmış olmalıdır. Cabbarzadelerin ilmiye ile teması sadece kızlarını Arabzadelere gelin olarak vermeleriyle sınırlı kalmamıştı. II. Mahmud'un merkezileştirme politikalarının sonucu ilmiye mensuplarının seçimindeki kriterlerin değişmesiyle birlikte Süleyman Bey'in oğulları Hamza Bey¹⁸⁰ ve Abdülfettah Bey de ilmiye tarikine girmişti.¹⁸¹ Son dönemlere yaklaştıkça aile fertlerinin evlilikleri, eşleri ve kızlarıyla ilgili bilgiler daha sınırlı hale gelmektedir. Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in eşi Sadiye Hanım, Emine Hayriye Hanım'la Veli Bey'in kızı olup Tepedelenizade ailesindendi.¹⁸² Dolayısıyla da II. Mahmud döneminde Osmanlı idaresini hayli uğraştıran ayan Tepedelenli Ali Paşa'nın soyundan gelmekteydi. Arabzade ailesinin ikinci defa bir ayan ailesiyle evlilik ilişkisi kurması tesadüf olmasa gerektir. Köklü bir ailenin kızı ve aynı zamanda bir şeyhülislam torunu da olan Sadiye Hanım, kültürü ile Şair Nigar Hanım'ı ve Abdülhak Hamit'i etkilemiş olan Nasip Hanımefendi'nin de torunuydu. Sadiye Hanım, ikinci evliliğini İsmail Müştak Mayakon ile yapmıştır.¹⁸³ Arabzade ailesinin erkeklerinin evlendiği kişiler ve aileleri çoğu zaman tespit edilememiştir.

180 Güldöşüren, "Osmanlı Uleması," 103-104.

181 Güldöşüren, "Osmanlı Uleması," 143.

182 Mahmut Çetin, *Çinli Hoca'nın Torunu Ecevit* (İstanbul: Emre Yayınları, 2006), 153. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 881.

183 Mehmed Ataullah Cevdet Bey soyadı kanunuyla Karadoğan soyadını almıştır. Taha Toros, "Türk Sahnesinin Abidesi, Muhsin Ertuğrul," *Tarih ve Toplum* 18/103 (1992): 52. Kaynaklarda geçen İsmet Karadoğan'ın aileden olma ihtimali vardır. Kandilli İskele caddesinde oturan Tramvay İdaresi Umum Müdürü İsmet Karadoğan'ın 16 Ocak 1992 tarihinde yüz yaşına bastığı bilgisi verilmişti. M. Celalettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih* (İstanbul: Türkiye Tarih ve Otomobil Kurumu), 134. Yakın Tarihimiz dergisinde hatıralarını neşreden ve yazı yazan isimler arasında İsmet Karadoğan da vardır. Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali* (İstanbul: Dergah Yayınları), 217.

Tablo 2. Arabzade Kadınlarının Evlilikleri

Arabzade Ailesi Üyesi	Evlendiği Kişinin İsmi	Evlendiği Kişinin Ailesi
Abdurrahman Bahir Efendi'nin kızı	Yahya Tevfik Efendi	
Ahmed Ataullah Efendi'nin kızı	Mehmed Şemseddin Efendi	Mudanyalı Rusen Efendizade
Mehmed Arif Efendi'nin kızı Hatice Saide Hanım	Ahmed Necib Efendi	Kara Halil Efendizade
Mehmed Sadullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım ¹⁸⁴		
Mehmed Sadullah Efendi'nin kızı Münire Hanım ¹⁸⁵		
Mehmed Zeki Efendi'nin kızı Fatma Vesile Hanım ¹⁸⁶		
Mehmed Hamdullah Efendi'nin kızı Hatice Elmas Hanım ¹⁸⁷		
Mehmed Hamdullah Efendi'nin kızı Atiye Hanım	Mehmed Ataullah Efendi	Halil Hamid Paşazade
Mehmed Rıza Beyin kızı Hatice Fahriye Hanım	Atıf Paşa	Halil Hamid Paşazade
Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in kızı Fatma Hanım	Naim Cemil Bey İzzet Melih Bey	

184BOA, MVL 498/12. Sadullah Efendi'nin eşi Hacı Zübeyde Hanım. Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 163.

185BOA, MVL 397/7.

186Ahmet Tabakoğlu ve Ahmet Kala ve Eyüp Sabri Kala, *İstanbul Su Külliyesi XXXIV, Vakıf Su Defterleri Su Yolcu 3 (1684-1876)* (İstanbul, 2003), 151.

187Ahmet Tabakoğlu ve Ahmet Kala ve Salih Aynural ve İsmail Kara ve Eyüp Sabri Kala ve Cengiz Şeker, *İstanbul Su Külliyesi, XXI, Vakıf Su Defterleri Halkalı Suları 1, (1837-1905)* (İstanbul, 2001), 209-210.

Arabzade ailesinin kadınlarının evliliklerine gelince Abdurrahman Bahir Efendi ile Hatem Hatun, kızlarını şeyhülislamlık makamında bulunan¹⁸⁸ Yahya Tefvik Efendi ile evlendirmişti.¹⁸⁹ Ahmed Ataullah Efendi aynı şekilde davranarak damadını ilmiyeden seçmiş, kızını yakın münasebette bulunduğu Hüdayi tekkesi şeyhi Mudanyalı Ruşen Efendi'nin oğlu Mehmed Şemseddin Efendi ile evlendirmişti.¹⁹⁰ Mehmed Arif Efendi, kızı Hatice Saide Hanım'ı çok sayıda şeyhülislam çıkarmış bir aile olan Kara Halilzadelere mensup Mehmed Sadık Efendi'nin torunu İzmir Kadısı Ahmed Necib Efendi ile evlendirmişti.¹⁹¹ Mehmed Hamdullah Efendi, kızı Atiye Hanım'ı¹⁹² Halil Hamid Paşa ailesinden Mehmed Ataullah Efendi'yle evlendirmişti.¹⁹³ Halil Hamid Paşa, sadrazamlık makamına kadar yükselmiş bir devlet adamı olduğu halde, I. Abdülhamid döneminde aniden azledilmiş, sürgüne gönderilmiş ve sonrasında öldürülmüş olsa da,¹⁹⁴ sadrazamlık gibi önemli bir vazifede bulunması bu aileyle kurulacak akrabalık ilişkisini değerli kılmaktaydı. Bouquet, büyük ailelerin hemen hepsinin paşalarla akrabalık bağı kurduğunu, hatta bu durumun sadece yüksek askerî ve dinî görevlilerle sınırlı kalmayıp, ulema aileleri arasında da çok sık görüldüğünü ifade etmektedir.¹⁹⁵ Arabzade ve Halil Hamid Paşazade aileleri arasında kurulan akrabalık bağı da bunun örneklerinden biridir. Mehmed Ataullah Efendi, sadrazam yetiştiren bir aileden gelmiş olsa bile Süleyman Bey'in oğulları gibi ilmiyeye girmiş ve kadıasker olmuştu.¹⁹⁶ Halil Hamid Paşa'nın başına gelen

188 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 42.

189 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 561.

190 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 168. Güldöşüren, "İlmiye Ricali," 523. Mudanyalızade: I. Abdülhamid devri (1774-1789) şeyhlerinden olup 1188'de (1774) Hüdayi Dergahı Şeyhi olan Mudanyalı Şeyh Ruşen Mehmed Efendi torunlarıdır ki, ulema ve şeyh oldular. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3: 706.

191 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4: 544; 701. Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 181; 163. İzmir Kadısı Ahmed Necib Efendi (ö. 1830) Hatice Hanım (1775?-1865/1890?). Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 715.

192 Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 2: 747.

193 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 561. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3: 1209.

194 Kemal Beydilli, "Halil Hamid Paşa," *DİA*, 15: 316-318.

195 Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 241.

196 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 2: 561. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3: 1209.

bir hadise oğlunun ilmiyeye girmesinde etkili olmuştu. Zira Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, "Tarik-i ilmiye, ashab-ı vüzerâ ve rical-i devlet gibi bol bol paralar kazanmazlardı. Lakin ahval-i âtiyelerinden emin idiler." Ayrıca Paşa'ya göre, devlette görev alan bir kişi için feda edilemeyecek rütbelere kadıaskerlik ve vezirlik; kadıaskerlik de vezirliğe nispetle daha tercih edilir bir pozisyondu. Zira kadıaskerlik arpalığıyla geçimini sürdürüp, kimseye muhtaç olmadan yaşamak mümkündü. Vezirlikte ise durum böyle değildi.¹⁹⁷ Halil Hamid Paşa'nın feci akıbeti kadar Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği bu hususlar dolayısıyla Cabbarzadeler gibi Halil Hamid Paşa ailesinden de ilmiyeye girenler olmuş, II. Mahmud döneminde altı kişi medrese teşkilatında görev almıştı.¹⁹⁸ Mehmed Rıza Bey'in kızı Hatice Fahriye Hanım, yine Halil Hamid Paşa soyundan Atif Paşa ile evlenmiş ve bu evlilikten Mehmed Rauf Bey dünyaya gelmişti.¹⁹⁹ Mehmed Ataullah Cevdet Bey'in kızı Fatma Hanım Almanya'da eğitimini tamamlayıp dönen, İstanbul'un tanınmış ve kültürlü bir ailesine mensup mühendis Naim Cemil Bey'le evlenmişti. Onun genç yaşta vefatı üzerine de romancı İzzet Melih Bey'le evlenmişti.²⁰⁰ Ailenin Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşa²⁰¹ ve Halil Kamil Paşa aileleriyle de akrabalık ilişkisi kurduğuna dair bilgiler olsa da bunu doğrulayacak herhangi bir veriye ulaşılamamıştı.²⁰² Bunların dışında Arabzade ailesinden birçok kadının evlendiği kişiler ve aileleri hakkında bilgiye ulaşamadık.

Dönemin siyasi ve sosyal şartları birçok konuda olduğu gibi Arabzadelerin evlilik ilişkileri üzerinde de etkili olmuştu. Arabzadeler, ilk dönemlerde muhtemel ki ilmiye teşkilatı içinde kendilerine sağlam bir yer edinmek amacıyla evliliklerini çoğunlukla yüksek rütbeli ilmiyeye mensuplarıyla özellikle de şeyhülislam aileleriyle yapmıştı. Bu evlilikler tıpkı Dürrizade ve Paşmacıade örneğindeki gibi onların ilmiye içindeki konumlarını sağlamlaştırılmalarına yardım etmiş olmalıdır. II. Mahmud döneminden itibaren merkezleşme politikalarının da etkisiyle durum değişmeye başlamış,

197Şeker, *Modernleşme Devrinde İlimiye*, 20.

198Güldöşüren, "Osmanlı Uleması," 81.

199Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 19 cilt. (Ankara: TTK, 2008), 14: 74.

200Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Porte*, 133-134.

201Yayın Kurulu, "Ahmet Fethi Paşa," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 1: 128.

202Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3: 1434; 1209.

Arabzadeler var olan nüfuzlarını korumak ve hatta belki de güçlerini arttırmak için ayan aileleriyle ve yüksek rütbeli devlet erbabına mensup ailelerle evlilik ilişkisi kurmuştu. Modernleşme faaliyetlerinin toplumun her alanını etkilemesi sonucunda aile üyelerinin daha modern bir yaşam tarzını benimsemeye başlamasıyla birlikte son dönemde özellikle de kadınlar mühendis, romancı gibi daha modern mesleklere mensup ve modern hayat tarzını benimseyen kişilerle evlenmişti. Arabzade ailesinin erkekleri evlilik ilişkilerini ilmiyeden ailelerle ve ayan aileleriyle kurarken Arabzade ailesinin kadınları erkekler gibi ilmiye aileleriyle ve fakat onlardan farklı olarak bürokraside görev alan ailelerle evlilik ilişkisi kurmuştu.

SONUÇ

Arabzadelerin, ilmiye teşkilatı içerisindeki nüfuzlarını elde etmelerinde ilk adım selatin camilerinin vaizliği, şehzade hocalığı, padişah imamlığı gibi görevleri yerine getirmek için sahip oldukları ehliyet ve liyakat olmuş, bu görevleri gereği gibi yerine getirmeleri üç asır boyunca devam edecek nüfuzlarını için önemli bir basamak olmuştur. İlmiye tarikine girdikten sonra gerek medrese ve kaza teşkilatındaki gerekse de kadiaskerlik ve şeyhülislamlık gibi ilmiye teşkilatının en üst makamlarındaki iyi idareleri ilmiye içinde üç asır boyunca devam eden nüfuzlarını sağlamlaştırılmalarını sağlayan önemli etkenler arasında yer almıştır. Âlim bir babaya sahip olmak, İstanbul'da doğmak, İstanbul medreselerinde eğitim almak, itibar ve tavra ile medrese ve kaza teşkilatında yükselmek, evlilik yoluyla diğer ailelerle kurulan akrabalık ilişkileri ailenin ilmiye içindeki nüfuzunu kuvvetlendiren başlıca faktörler arasında yer almıştır. Modernleşme dönemiyle birlikte kısmen de olsa ulemanın gücünde bir azalmanın başlaması Arabzade ailesinin üyelerinin kariyer çizgilerinin değişmesine ve eğitim aldıkları kurumların medreselerden modern okullara dönüşmesine sebep olmuştur. Bu sürecin bir sonucu olarak modern sonrası dönemde Arabzadeler bir ulema ailesi görüntüsünden uzaklaşarak eğitim aldıkları okullardan istihdam edildikleri mesleklere, ilgilendikleri entelektüel faaliyetlerden sporlara ve hatta ilgilendikleri ilim dallarına, oturdukları semtlerden sosyal hayatlarına kadar birçok açıdan modern hususiyetlere sahip bir aileye dönüşmüştür.

Tanpınar'ın *Mahur Beste* romanında tasvir edilen ulema ailesinin dönüşümü ile Arabzade ailesinin XIX. yüzyılda geçirdiği değişim arasında benzerlikler gösterilebilir. Romanın en önemli meselesi olan modernleşme olgusu Arabzade ailesinin son yüzyılına damgasını vurmuştur. Roman kahramanlarının yaşadığı geleneksel ve modern kimlikler arasındaki bölünmüşlük psikolojisi Arabzade örneğinde tezahür etmiştir. Ulemanın klasik kariyer planıyla, yani müderris rütbesiyle, meslek hayatına başlayan fakat bir müddet sonra ilmiye kariyerini arkalarında bırakarak bürokraside görev almaya başlayan aile üyeleriyle karşılaşmaktayız. Tanpınar *Mahur Beste* isimli romanının başında İsmail Molla ile oğlu Behcet Bey arasında Hamdullah yazması bir Kuran-ı Kerim etrafında girilen bir mücadeleyi anlatır. Romanın kahramanlarından İsmail Molla, geleneksel Osmanlı âlimini temsil ederken Behcet Bey onun karşısında modernleşmeyle birlikte yükselen yeni insan tipini temsil ediyordu. Tanpınar, bu mücadelenin her seferinde Behcet Bey'in galibiyetiyle sonuçlandığını söyleyerek modernleşme hareketinin etkisinin önünde durulamayacağına dikkat çekmektedir. Arabzadeler örneğinde nüfuzlu bir ulema ailesinin üyesi olan Mehmed Ataullah Cevdet Bey tıpkı Behcet Bey gibi yerine getirdiği görevlerden düşünce dünyasına kadar modern bir insana dönüşmüştür.²⁰³ Bu nedenle Arabzade ailesinin tarihi aslında modernleşmeye uyum sağlayarak ayakta kalmaya çalışan bir ulema ailesinin hem başarı hem de başarısızlık öyküsü olarak okunabilir. Arabzadeler modernleşerek yüzyıllardır ilmiye sisteminde ve dolayısıyla devlet teşkilatında sahip oldukları konumlarını korumaya devam etmiştir, bu bir açıdan önemli bir başarıdır. Diğer taraftan bu başarıyı elde ederken modernleşmenin demir pençesi altında ezilerek kendi öz kimlikleri olan ulema profilinden uzaklaşmışlar, eğitimlerinden mesleklerine, sosyal hayatlarından yaşayışlarına kadar bir çok alanda modern bir insana dönüşmüşler bu da bir manada başarısızlıktır.

203Tanpınar, Mahur Beste, 8.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi;

A.DVN 57/53; BEO 809/60605 DH.SAİD. 1,49, 70, 132,134, 168,201; DVN. MHM. 30/96; İ.DH 595/41440; HAT 1628/39; HR.MKT 114/60, 119/22; HR.UHM 122/21; MF.MKT 87/138; MB.İ 18/53; MKT.MHM. 291/75; MVL 397/7, 491/18, 498/12.

İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi; Ulema Sicil Dosyası nr: 420.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi; 626\1 nr. defterin 337.sıra ve 451.sirasında kayıtlı vakfiye.

Araştırma Eserler ve İncelemeler

Abaoğlu, Esra. "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet ve Tezakir Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016.

Acun, Fatma. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Kolej'de Eğitim." *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXI/1 (2016): 1-34.

Ahmed Vasıf Efendi. *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr*. Haz. Mücteba İl-gürel. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1978.

Akgündüz, Murat. "Osmanlı Padişahlarının Özel İmamları: İmam-ı Sultani-ler." *İSTEM (İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki) Dergisi* 4/7 (2006): 65-74.

Aktepe, Münir. *Patrona Halil İsyanı (1730)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 5 cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1996.

Atasoy, M. Celalettin. *Kandilli'de Tarih*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Atçıl, Abdurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

— "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi ve Ulema." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 36 (2017): 1-20.

Baltacı, Cahid. *XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Başar, Serhat. *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017.

- Başkurt, İrfan. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği." *İslam Araştırmaları Dergisi* 27 (2012): 117-145.
- Bayram, Selahattin. *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı: Sosyo-Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)*. İstanbul: Katip Fotokopi, 2016.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*. Çev. Bülent Uçpınar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Berk, Süleyman. *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*. 2 cilt. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Beydilli, Kemal. "Halil Hamid Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15: 316-318.
- Bilici, Faruk. "Büyük Bir Şeyhülislam Ailesinin Son Halkası: Dürrizâde Abdullah Beyefendi." *Bekir Kütükoğluna Armağan*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Cabi Ömer Efendi. *Cabi Tarihi*. 2 cilt. Haz. Mehmet Ali Beyhan. Ankara: TTK, 2003.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Çetin, Mahmut. *Çinli Hoca'nın Torunu Ecevit*. İstanbul: Emre Yayınları, 2006.
- Çevik, Hikmet. *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1949.
- Edhem, İbrahim. *Plevne Hatıralarım*. Haz. Seyfullah Esin. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şeri Mahkemelerde Düzenlemeler*. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Fındıklılı Şem'dânîzade Süleyman Efendi. *Mür'it Tevârih*. 3 cilt. Haz. Münir Aktepe. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Gökçay, Gülsen. "18.asrın ilk yarısında Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri." *Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi*, İstanbul Üniversitesi, 1964.
- Güldöşüren, Arzu. "19.yy'ın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricalı." *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, 2000.
- "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması." *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, 2013.

- “İstanbul’da Taşralı Bir Ulema Ailesi: Trabzonlu Mirzadeler.” 2 cilt. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu. Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2016.
- Halaçoğlu, Yusuf, Mehmet Akif Aydın. “Cevdet Paşa.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 443-450.
- Haskan, Mehmet Nermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. 3 cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Heyd, Uriel. “III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması.” Çev. Sami Erdem. *Dergah* 82 (1996): 17-19.
- İmber, Colin. *Şeratten Kanuna*. Çev. Murtaza Bedir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İşın, Ekrem. “Osmanlı İlmîye Sınıfının Romani: Mahur Beste.” *Kitaplık* 40 (2000): 113-122.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattalar*. İstanbul. MEB, 1970.
- *Son Asır Türk Şairleri*. 4 cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 1988.
- İpşirli, Mehmet. “Arabzâde Ataullah Efendi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 331.
- “Arabzâde Mehmed Arif Efendi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 331.
- “Mahmud Efendi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27: 360-361.
- “Şeyhülislam Minkarizâde Yahya Efendi.” *Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006.
- İsazade. *İsazade Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996.
- Karahasanoglu, Selim. *Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1713) Üstüne Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Keskin, Özkan, “Orman ve Maadin Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.
- Kılıç, Atabey. *Mîrzâzâde Ahmed Neylî ve Divanı*. İstanbul: Kitabevi, 2004.
- Klein, Denise. *Die osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts: Eine geschlossene Gesellschaft?* Berlin: Klaus Schwarz, 2007.
- Kushner, David. “Career Patterns Among The Ulema In The Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries.” *Tanzimatın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989.

- Levy, Avigdor. "Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri İslahatı." *Modern Çağda Ulema*, ed. Ebubekir Bağader, 29-61. İstanbul: İz Yayıncılık 1991.
- Masters, Bruce. *Osmanlı İmparatorluğunun Arapları, 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*. Çev. Feray Coşkun. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani*. 4 cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311.
- Mert, Özcan. "Çapanoğulları." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8: 211-224.
- Müstakimzade Süleyman Sadedin. *Devhatü'l-meşayih*. İstanbul: Çağrı Yayınları 1978.
- Ortaylı, İlber. "19. Yüzyılda İlimiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar." *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-1980 Özel Sayı): 155-158.
- Özbek, Nadir. *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2006.
- Özcan, Nuri. "Abdurrahman Bahir Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1: 158.
- Öztuna, Yılmaz. "Abdurrahman Bahir Efendi." *Türk Musikisi Ansiklopedisi* 1: 11-12.
- *Devletler ve Hanedanlar*. 5 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 cilt. İstanbul: MEB, 1993.
- *Sicill-i Osmani Zeyli*. 19 cilt. Ankara: TTK, 2008.
- Repp, R. C.. *The Müfti of Istanbul A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarch*. London: Ithaca Press, 1986.
- Şahhâflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed Esad Efendi. *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*. Nşr. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Şeker, Fatih M. *Modernleşme Devrinde İlimiye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Şemsettin Sami. *Kamusu'l-alam*. 6 cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire: 1311.
- Şengül, Serdar. "Medreseden-Okula Osmanlı Cumhuriyet Modernleşmesi." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. 9 cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Şeyhi Mehmed Efendi. *Vakâyü'l-Fuzala*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

- Tabakoğlu, Ahmet, Ahmet Kala, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kala ve Cengiz Şeker. *İstanbul Su Külliyyatı, XXI, Vakıf Su Defterleri Halkalı Suları 1, (1837-1905)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2001.
- Tabakoğlu, Ahmet, Ahmet Kala ve Eyüp Sabri Kala. *İstanbul Su Külliyyatı XXXIV, Vakıf Su Defterleri Su Yolcu 3 (1684-1876)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2003.
- Tanay, Nurettin. *İskilip Tarihine Ait Derlemelerim İlkçağdan Günümüze İskilip*. İskilip: Kültür Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Mahur Beste*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Tekeli, İlhan, ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK, 1993.
- Tevetoğlu, Fethi. *Türkiye'de Sosyalist ve Kominist Faaliyetler (1910-1960)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967.
- Toros, Taha. "Türk Sahnesinin Abidesi, Muhsin Ertuğrul." *Tarih ve Toplum* 18/103 (1992): 49-52.
- *Türk Edebiyatından Altı Renkli Porte*. İstanbul: İsis, 1998.
- Unan, Fahri. "Osmanlı İlmiye Tarikinde Pâyeli Tâ'yinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı." *Bellekten* LXII\233 (1998): 41-64.
- Uşşakizade İbrahim Efendi. *Uşşakizade Tarihi*. 2 cilt. Haz. Raşid Gündoğdu. İstanbul: Çamlıca, 2005.
- Uyar, Gülgün. *İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*. İstanbul: İFAV, 2006. 641.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1988.
- Ünal, Uğur. *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2008.
- Zilfi, Madeline C. "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları İçin Yeni Bir Kaynak." Çev. Selim Karahasanoğlu. *Doğu Batı* 20 (2002): 184-194.
- *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*. Çev. Mehmet Faruk Özçınar. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008.

AN ULEMA FAMILY IN ISTANBUL FOR THREE CENTURIES: THE ARABZADES

ABSTRACT

Although important studies have been carried out on the Ottoman ulema in general, studies on ulema families are rare. Few have seriously examined ulema activities related to their professional careers in the governmental *ilmiye* structure and their reactions to modernizing reforms. Closer examination of the history of these families, who served in the *ilmiye* structure for several centuries, promises to contribute to our understanding of the changes in the Ottoman ulema organization and in Ottoman social and political culture. In this article, I trace the history of an ulema family from the period of Mehmed IV (1648–1689) until the establishment of the Republic of Turkey. I begin by talking briefly about the professional positions of family members in the *ilmiye* system, then the reasons for their influence within that system. Finally, I discuss the changes in education and government due to modernizing reforms and their effects on the Arabzade family. The history of the Arabzade family from the seventeenth to the twentieth century, when viewed as a whole, reflects the transformations in the Ottoman state and society and the changes in the prestige that ulema commanded in the society at a micro level.

Keywords: Arabzade family, Ottoman Empire, ulema, *ilmiyye*, modernization